

MEYBUDÎ'NİN KEŞFU'L-ESRÂR VE 'UDDETU'L-EBRÂR ADLI TEFSİRİ

Abdolvahap Yıldız¹

Abstract

Kasf al-asrar wa 'Uddat al-abrar of Mabudi

In this study, a Sunni *tafsir* (commentary) book named *Kasf al-asrar wa 'Uddat al-abrar* is introduced. It is noted that although some sources named its author as Abdullah al-Ansari al-Hirawi, we are able to confirm that it was written by Abu al-Fadl Rashid al-Din al-Mabudi. In the *tafsir* work, the narrations of the Prophet, of the Companions of the Prophet, of the earlier Sunni commentators, the legends (*mankıba*) of the *sufis*, and the *sufi* poems are used as a sources. The author used the classic *sufi* works and the *tafsir* work became a source for the religious, literal and *sufi* studies.

Key words: *Kasf al-asrar wa 'uddat al-abrar*, Abu al-Fadl Rashid al-Din al-Mabudi, Abdullah al-Ansari al-Hirawi, *Sufi tafsir*, Persian

Farsça olarak yazılan on ciltlik *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ebâr* adlı tefsirin ve *Fusûl* adlı risalenin ve *Erba'in Hadis* adlı eserin müellifi olmasına rağmen maa- lesef, gerek Meybudî'nin eserlerinden istifade eden müelliflerin telifatında ve gerek Farsça, Arapça kaynaklarda şimdiye kadar yapılan araştırmalarda hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanılmamıştır.² Müfessirin vefatından sonra kaleme alınmış tabakat kitaplarında da ya çok az bilgi bulunmakta veya hiç bilgi bulunmamaktadır.³ Tefsirinde, *Fusûl* adlı risalesinde de hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Yalnız müellif, tefsirini H.520 M.1126 senesinde yazmaya

-
- 1 Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
  - 2 Zebihullah Safâ, *Gencine-i Suhân-ı Parisî Nivisân-ı Büzürg ve Müntehab-ı Asâr-ı Anân*, Tahran 1984, c. II, s. 119.
  - 3 Meybudî'nin vefatından sonra kaleme alınmış, sûfi tabakat kitaplarında meselâ, Feriduddîn Attar, (ö.620/1220) *Tezkeretü'l-evliya'*sında; İbn Mulakkin, (ö.804/1401) *Tabakatu'l-evliya'*sında; Şa'ranî, (ö.973/1565) *Tabakatu'l-kübrâ'*sında; Molla Camî, (817/1414-898/1492) *Nefahatu'l-iüms'*ünde; Münavî (ö.1031/1621) *Kevâkibu'd-dürriyye'*sinde ve bakabildiğimiz diğer tabakât kitaplarında Meybudî hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamış, yalnız *Tabakâtu'l-Müfessirin'*de çok az bilgi bulunmamaktadır.

başladığını *Keşfu'l-esrâr*'da kaydetmektedir.⁴ Buradan anlaşıldığına göre, müfessir hicri beşinci asrın sonlarında, altıncı asrın ortalarına kadar yaşadığı söylenebilir. Doğum tarihi, nerede vefat ettiği ve şu anda nerede medfûn olduğu bilinmemektedir.

Meybudî'nin, *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* adlı on ciltlik Farsça tefsiri bilhassa tasavvufî kültür açısından büyük bir hazinedir. Bu eser en eski Farsça irfanî bir tefsir olmakla beraber hicri altıncı asır Farsçası açısından da önemli bir değere haizdir.⁵ Bu eserin tasavvufî yönü incelenmemiştir. Bazı kaynaklar eseri sehven Sa'duddin Mes'ud b. Ömer et-Taftazanî'ye,⁶ bazı kaynaklar da Hâce Abdullah Ensârî Herevî'ye mal etmiştir. Ensârî'nin tefsiri günümüze kadar ulaşmamakla birlikte, veciz ve küçük bir eser olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁷ Ebû'l-Fadl Raşidu'd-dîn el-Meybudî bu eseri genişleterek telif etmiştir. Meybudî, tefsirinin önsözünde Hâce Abdullah Ensârî'nin tefsirini okuduğunu ve onu çok kısa ve veciz bulduğunu bu sebeple onu şerh ve genişletmeye karar verdiğini belirtir. Bu konuda kendisi şunu kaydetmektedir; "Zamanın eşsiz bilgini Şeyhu'l-İslâm Ebû İsmail Abdullah İbn Muhammed ibn Ali el-Ensârî Herevî (396-481/1006-1089)'nin Kur'ân tefsirini okudum onu lafzen ve manen son derece veciz buldum. Ancak gayet öz ve kısa söylemiş. Kemale ulaşmak isteyen öğrencinin gayesine deva, ibret alacak düşünürün kalbine şifa vermeyecek kadar kısadır. Arzu ettim ki o eserde söz kanadını açayım; onu genişletmek için lisan dizginini salayım; tefsir hakikatlerini ve va'z inceliklerini toplayayım ve bu ilimle uğraşan kişinin işini kolaylaştırayım. Buna karar verdim ve bu işe 520/1126 senesinde başladım. Kitaba da '*Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*' adını koydum."⁸

Meybudî'nin, yazmış olduğu bu işârî sünnî tefsirine kaç yılını verdiği bilinmemektedir. Ali Asgar Hikmet'in on cilt olarak neşrettiği bu eser takriben 6500 sayfadan ibarettir.

Eserin 1325/1946 senesine kadar başka müelliflere mal edilmesi, eserin ve müellifinin bilinmemesi üzerinde fazla araştırma yapılmamasından kaynaklanmakta olduğu söylenebilir. İran'ın çağdaş araştırmacı ve yazarlardan olan Ali Asgar Hikmet, 1325/1946 senesinde *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*'ın Türki-

4. Meybudî, *age*, (yazma nüsha), c. I, vr. 1b; Meybudî, *age*, Tahran 1369, c. I, s. 195, c. III, s. 139, c. V, s. 636, c. IX, s. 14.
5. Bahauddîn Hürremsâhî, *Kur'ân Şihaht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'ân*, s. 289; Zebihullah, *age*, c. II, s. 257.
6. Hacı Halife, *Keşfu'z-zünun*, c. II, 1487; C, A Storey, *Perslan Literature*, London 1972, c. I, no: 2, s. 1190; Dihhuda, *age*, c. XXVI, s. 468.
7. MİDEO, Kahire 1962, c. VII, s. 227; Brockelmann, *GAL*, c. II, s. 986.
8. Meybudî, *age*, (yazma nüsha), c. I, vr. 1b.

ye, İran ve Afganistan'da ki bazı yazma nüshalarını bir araya getirip, karşılaştırmasını yaptı.⁹ Bu nüshaların içinde Süleymaniye kütüphanesindeki Yeni Cami Bölümü Turhan H. Sultan kısmındaki 43 numaradaki yazma nüsha, bu nüshaların içinde hem en eski, hem de eksiksiz olduğundan Tahran Üniversitesi Şurası tarafından incelenip basımı uygun bulundu. Bu nüsha 1122 varaktan ibarettir. 1331/1952 Yılında birinci cildi, 1338/1959 de ikinci cildi, geriye kalan sekiz cildi 1339/1960 senesinde Tahran Üniversitesi Matbaası'nda basıldı. On cilt olarak basılan bu eser takriben 6500 sayfadan ibarettir. İkinci baskısı 1344/1965 yılında İran'da İbn-i Sina matbaasında, üçüncü baskısı 1357/1978 de İran'da Emir Kebir matbaasında, dördüncü baskısı 1361/1982 de İran'da yine Emir Kebîr Matbaası'nda basılmıştır.¹⁰ *Keşfu'l-esrâr*'ın dünya kütüphanelerinde otuza yakın yazma nüshası tespit edilmiştir. Ali Asgar Hikmet'in bir araya getirip karşılaştırdığı nüshalar şöyle sıralanabilir

Tahran'da bulunan yazma nüshaları şunlardır:

1-Mescid-i Sipehsalar Kütüphanesi, No: 209 Farsça ve Arapça tefsir olarak kaydedilmiştir. En'am Sûresi'nin başından Berâe Sûresi'nin sonuna kadarki kısmı ihtiva eder.¹¹

2- Milli Kütüphane nüshası, Bu nüsha Meşhed'deki 1232 numaralı nüshadan Asifu'd-Devle Şirazi'nin emri ile istinsah edilmiştir.

3- Millî Mülk Kütüphanesinde iki nüsha bulunmaktadır. Birinci nüsha Bakara Sûresi'nin 163. Ayetinden 172. ayetine kadardır. İkinci nüsha Mü'minun Sûresi'nin başından er-Rahman Sûresi'nin 44. ayetine kadardır.

4- Allâme Muhit Tabatabâ'nin özel kütüphanesindeki nüsha; Bu nüsha Vakıa Sûresi'nin ilk ayetlerinden başlayıp Buruc Sûresi'nin bir kısım ayetlerine olan kısmı içine alır.

5-Ali Asgar Hikmet'in özel kütüphanesindeki nüsha, bu da Mü'minun Sûresi'nden Saffet Sûresi'nin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eder.¹²

Afganistandaki yazma nüshaları:

Astane-i Kuds kütüphanesinde *Keşfu'l-esrâr*'ın iki nüshası vardır. Nüshalardan biri 176 numarada kayıtlı olup, Fatiha Sûresi'nden, Bakara Sûresi'nin 192. aye-

9. Mustafa Makribî, "*Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*," Rahnuma-yı Kitab, Tahran 1338, sayı 3, s. 407.

10. Meybudî, *age*, c. I, ss. a-c (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden).

11. Storey, *age*, no: 12, c. I, s. 1191.

12. Meybudî, *age*, c. I, s. b (Ali Asgar Hikmet'in önsözünden); Ahmed Monzevî, *Fihrist-i Nüshah-yı Hattî Farisî*, Tahran 1348, c. I, s. 55.

tine kadardır. İkinci nüsha 232 numarada kayıtlıdır. Fakat bu nüsha sehven tefsir-i Hâce Abdullah Ensârî adıyla kaydedilmiş, Enbiyâ Sûresi'nin altıncı ayetinden, Furkan Sûresi'nin yetmiş altıncı ayetine kadardır. Bu nüshanın en önemli tarafı, Meybudî tarafından 520/1126 de kaleme aldığı nüsha olduğu tahmin edilmektedir. Halilullah Han Halil'in özel kütüphanesinde de bir nüsha bulunmaktadır. Hâce Abdullah Ensârî'nin dergâhının mütevellî üyelerinden olan âlim bir zat olan Gulâm Haydar Han'ın kütüphanesinde bulunan nüsha, bu nüsha Meryem Sûresi'nden, Secde Sûresi'ne kadarki ayetleri ihtiva eder.¹³

İstanbul'daki yazma nüshaları:

1-Sülemaniye Kütüphanesi Yeni Cami bölümü Turhan H. Sultan kısmı no: 43. Ali Asgar Hikmet'in tab ettiği nüshadır. 1122 yaprak, 43 satır, yazı nesih, büyük boy, 470x300, 335x200 mm. Ebadında 1b. 2a. Sahifeler tezhipli, cild meşin kahve renkli, şemseli, sadberkli, köşebendli, şirazeli, zencirekli, miklepli, kâğıt ince ahrârlı, noksansızdır.¹⁴

2-Süleyman Kütüphanesi Esâd Efendi Bölümü no: 45, 691 Yaprak, 31 satır. 354x235, 277x175 mm. Talik, müstensih Muhammed b. Mevlâna Hasan, istinsah tarihi, H. 889, 1b. Serlevha tezhipli, cetveller mavi, ayetler, şahıs isimleri, nevbetler kırmızı, hadisler mavi renk ile yazılmış.

3-Süleymaniye kütüphanesi Esâd Efendi no:146, 136 yaprak, 51 satır., 3656x255 5, 280x195 mm., talik, istinsah tarihi H.726, cilt sırtı ve kenarları meşin, ebru kâğıt kaplı, şirazeli ve miklepli. Şu'ra Sûresi'nden sonuna kadardır. 1b, serlevha tezhipli, 152 yaprak, 51 satır, Müstensih, Mahmud el-Herevî, istinsah tarihi H.726, şiir ve beyit kelimeleri kırmızı renk ile yazılmış.

4- Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi no: 3A. 23, Ahrarlı ince kâğıt, 410x270 mm, 466 yaprak, 55 satır Tahminen H.IX M.XV asırda istinsah edilmiş, serlevha basit tezhipli, cetveller yıldız ve mavi, ayetler kırmızı, cilt miklepli, şemseli, köşebentli, zencirekli, kahve renk, deri. Bu nüshada sadece Bakara Sûresi var.

5-İstanbul Üniversitesi kütüphanesi no: 625 F, 175 yaprak, 280x220, 210x150 mm. nesih, 25 satır, kâğıt ahrarlı, nevbet kelimeleri kırmızı renk ile yazılmış, ayetlerin üzerine kırmızı çizgi çekilmiş, cilt meşin, şemseli, miklepli, zencirekli.

13. Meybudî, *age*, c. I, ss. c, d (Ali Asgar Hikmet, önsözünden).

14. Ahmed, *age*, c. I, s. 56.

***Keşfu'l-esrâr*'ın diğer yazma nüshaları:**

Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi *no*: 246, istinsah tarihi, 732/1331-1332 yılı; *no*: 347/3 nesih yazı, istinsah tarihi, 908/1502-1503; *no*: 351, istinsah tarihi, 908/1502/1503.¹⁵ Tahran Üniversitesi İlahiyat ve Maârif-i İslâmî Fakültesi Kütüphanesi, *no*: I,18/1-2 nesih yazı istinsah tarihi, XI-XII. hicri asır.¹⁶ Kütüphane-i Ayetullah Mar'aşî, Kum/İran, *no*: 8868, 359 yaprak, nesih yazı, istinsah tarihi IX/XIV-XV, baştan ve sondan eksik.¹⁷

Ganjbahş Library of İran Pakistan Institute of Persion Studies, Rawalpindi/Pakistan. *No*: 890 ve 290/840 istinsah tarihi, 832/1428; *no*:290/297.¹⁸

Mahmûdiye Kütüphanesi Medine S. Arabistan, *no*: 171-172, istinsah tarihi, 848/1444, nesih yazı.¹⁹

Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, *no*: 444; Millet Kütüphanesi, *no*: 41, 42. ²⁰

Biritish Museum, *no*: 11018.²¹ India Office Lirary London/England, Delhi Persian 13. Nesih, istinsah tarihi, M. XVII asır.²²

Kitabhane-i Riyasat-i Matbuat, Kabil/Afganistan, Persian Mss (*cat* 215) ²³

1. Kaynaklar

Keşfu'l-esrâr ve *'uddetu'l-ibrâr*, 520/1126 senesinde, yani takriben dokuz asır önce telif edilmesine rağmen, günümüzde İslâm âleminde pek fazla bilindiği söylenemez. Ancak 1331/1952 senesinde birinci cildi Tahran Üniversitesi Matbaasında basıldıktan sonra yeni, yeni tanınmaya başlandı. Bu Farsça sünnî tasavvufî tefsirden anlaşıldığına göre, pek çok eserden istifade edilerek kaleme alındığı kolaylıkla söylenebilir. Zira Meybudî'nin tefsirini genişlettiği Herevî, "bu eserini 107 tefsirden istifade ederek kaleme aldığımı" ²⁴ kaydetmesi buna

15. Ahmed, *age*, c. I, s. 54.

16. Seyyid Muhammed Bakır Hüccettî, *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kitâbhâne-i Dânişkede-i İlahiyât ve Maârf-i İslâmî Danişgah-i Tahran*, Tahran 1345, s. 711.

17. Mahmûd Mar'aşî, *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kitâbhâne-i 'Umumî Hz. Âyetullah Necefi Mar'aşî Kum/İran* 1395, c. XXIII, s. 52.

18. Muhammed Hüseyin Tesbihî, *Fihrist-i Nushahâ-yı Hattî Kitâbhâne-i Gencbahş Merkez Tahkikat-i Fârisî ve Pakistan Rawalpindî/Pakistan*, 1392, c. III, s. 385; c. I, s. 364.

19. *Nushahâ-yı Hattî*, Neşriye-i Kitâbhâne-i Merkezî, Dânişgâh-ı Tahran, c. II, s. 571; Ahmed, *age*, c. I, s. 56.

20. Ahmed, *age*, c. I, s. 54.

21. Monzevî, Ahmed, *age*, c. I, s. 54.

22. C. A. Storey, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office Qur'anic Literatur*, London 1930 s. 1190.

23. O.P.S. de Laugier de Beaucueil, *Manuscrits d'Afganistan, Extrait de, Me'langes de Institut Dominician d'Etudes Orientales*, 1956, *no*: 134, s. 109.

24. Süyutî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, Tahran 1960, s. 17; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu*, Ankara 1995,

açıklık getirmektedir.

Hem rivayete, hem dirayete hem de işarete yer verilen bu tefsirde, ikinci bölümlerde başta İbn Abbas, ve diğer müfessir ashabin, tabiinin sözlerine yer verilmiş, ayetlerin nüzul sebepleri ve rivayetleri anlatılmıştır. Meybudî'nin Şafî mezhebine mensup olması sebebiyle tefsirinde fikhî meselelerde, diğer mezhep imamlarının yanısıra öncelikle İmâm-i Şafî'nin görüşlerine çokça yer vermektedir. *Keşfu'l-esrâr*'da İmâm Şafî'nin görüşleri kolaylıkla tespit edilebilir. Zira Meybudî, İmâm Şafî'nin sözlerini naklederken "Şafî goft (dedi) veya İbn İdris goft" formülü ile vermektedir. Mesela Şafî dedi: "Allah'ın rızasını kazanmayı, affından daha çok severim. Zira rıza aftan üstündür. Allah'ın rızasına nail olan affına da nail olur. Allah'ın rızasına nail olmayan affına da nail olmaz."²⁵ Şafî mezhebinde, sırrî ve cehrî namazların bütün rekatlarında, imâmın ve cemaatın fatihayı okuması vaciptir.²⁶

Yine tefsirde Lügat, nahiv bilgisine de yer verilmiştir. Müellif, ayetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ihtiyaç duydukça ayet ve hadislerden misaller getirmeyi ihmal etmemiş, fakat bunun yanında zayıf hadisleri ve hikayeleri de nakletmektedir.

Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr'ın ana kaynağı Meybudî'nin de belirttiği gibi, Herevî'nin tefsiridir. Maalesef Herevî'nin tefsiri zamanımıza ulaşmamıştır. Yalnız *Keşfu'l-esrâr*'dan, Ensârî'nin tefsirlerini çıkarmak mümkündür. Zira müellif, Herevî'nin tefsirini Hâce Abdullah Ensârî,²⁷ Âlim-i Tarikat,²⁸ Pîr-i Sûfiyân,²⁹ Pîr-i Büzürg,³⁰ Pişvâ-yı Ehl-i Hakîkât,³¹ Pîr-i Tarikât,³² Şeyhu'l-İslâm³³ Pîr-i

s. 221.

25. Meybudî, *age*, c. I, s. 47.

26. Meybudî, *age*, c. I, s. 3; İmâm Şafî'nin söz ve menkibeleri için bk., Meybudî, *age*, c. I, ss. 3, 36, 43, 47, 118, 172, 208, 223, 335, 348, 400, 418, 427, 475, 488, 506, 525, 528, 544, 585, 597, 608, 619, 622, 625, 637, 680; c. II, ss. 192, 197, 421, 471, 518, 618, 633, 687; c. III, ss. 16, 33, 35, 103, 236; c. IV, ss. 52, 127, 152; c. V, ss. 170, 498; c. VI, ss. 5, 147, 180, c. VIII, ss. 7, 68, 115; c. IX, ss. 34, 178, 373; c. X, ss. 7, 8, 38, 102, 412, 559, 627, vd. Ayrıca Herevî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*'da geçen sözleri için bk. Hâce Abdullah Ensârî Herevî, *Suhanân-ı Pîr-i Herât*, ss. 77-188

27. Meybudî, *age*, c. I, ss. 28, 36, 60, 420, 626, 628, 652; c. II, s. 41; c. III, s. 21, 23, 384; c. IV, s. 12; c. V, s. 43; c. VI, ss. 18, 19, 266; c. VII, s. 41; c. VIII, s. 31; c. IX, s. 34; c. X, s. 243, vd.

28. Meybudî, *age*, c. I, s. 652.

29. Meybudî, *age*, c. I, s. 626.

30. Meybudî, *age*, c. I, ss. 525, 628.

31. Meybudî, *age*, c. I, s. 60.

32. Meybudî, *age*, c. I, ss. 28, 33, 54; c. II, ss. 293, 329; c. III, ss. 21, 23, 105; c. IV, ss. 12, 24, 414, 458; c. V, ss. 43, 81, 91; c. VI, ss. 18, 87, 91; c. VII, ss. 41, 77, 92; c. VIII, ss. 31, 57, 74, 75; c. IX, ss. 34, 56, 60; c. X, ss. 243, vd.

33. Meybudî, *age*, c. I, ss. 46, 59, 440; c. II, ss. 41, 57, 445, 496, 507, 510, 550; c. III, ss. 282, 485, 609; c. V, ss. 72, 91; c. VI, s. 111; c. VIII, s. 235; c. X, ss. 416, 433 vd.

*Büzürgan*³⁴ Kuddise Rûhehu goft (dedi) gibi başlıklarla verir.

Meybudî tefsirinde belirtmemesine rağmen *Keşfu'l-esrâr*'ın ikinci ana kaynağı Sülemî'nin *Tabakatu's-sûfiyye* ve *Hakaiku't-tefsir* adlı eserleri olduğu söylenebilir. Herevî *Tabakatu's-sûfiyye*'yi, bazı ilave ve kısaltmalarla Farsça'ya tercüme etmiştir. Herevî, Sülemî'den sonra yaşayan meşhur sûfilere, özellikle kendi şeyhlerini ve görüştüğü sûfilere bu esere almış ayrıca çeşitli tasavvuf konularla ilgili görüşlerini de belirtmiştir.³⁵ Bu eser H.1341/1962 senesinde Kâbil'de Abdullah Habibî, 1362/1983 de Tahran'da Muhammed Server tarafından yayınlanmıştır.³⁶

Meybudî, tefsirinde Ebû Tâlib Mekkî'nin *Kutu'l-Kulûb* adlı eserinden, Ebu Nasr Serrâc'ın *Luma'* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira Serrâc³⁷ ve Mekkî'den³⁸ yaptığı alıntılarda isimlerini açık bir şekilde kaydetmektedir. Kendi muasır sayılan Kuşeyrî, Hücvirî ve Gazalî'nin eserlerinden istifade edip etmediği bilinmemektedir. Bu üç mutasavvıf ve eserlerinin isimleri *Keşfu'l-esrâr*'da geçmemektedir. Yalnız *Risale'de*, *Keşfu'l-mahcûb* ve *İhyau 'ulumî'd-dîn* de nakledilen bir çok sûfinin söz ve menkıbeleri *Keşfu'l-esrâr*'da nakledilmiştir.

Meybudî, tefsirinin her cildinde özellikle üçüncü bölümlerde *Tabakat-ı Sûfiyye* de nakledilen veya edilmeyen, kendi döneminden önce ve kendi döneminde yaşamış, pek çok sûfinin söz ve menkıbelerini kaydetmiştir. Bunların başlıcalarını şöyle sıralamak mümkündür: Hasan Basrî (ö.110/728),³⁹ Malik b. Dinâr, (ö.131/748),⁴⁰ İbrahim b. Edhem (ö.200/815),⁴¹ Fudayl b. İyâz (ö.187/802),⁴²

34. Meybudî, *age*, c. I, s. 521.

35. Süleyman Uludağ, "Herevi, Hâce Abdullah", *DİA*, c. XVII, ss. 224-225

36. Muhammed Emin Reyahî, *age*, s. 15.

37. Meybudî, *age*, c. VII, s. 233.

38. Meybudî, *age*, c. III, s. 297.

39. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 19, 88, 134, 206, 483, 694; c. II, ss. 154; c. III, ss. 123, 124, 432, 434; c. IV, ss. 63, 94; c. V, ss. 50, 53, 220, 412, 530, 539; c. VI, ss. 293, 450, 532; c. VII, ss. 62, 137, 191, 257, 371; c. VIII, ss. 216, 270, 287, 309, 524; c. IX, ss. 23, 83, 358; c. X, ss. 34, 432, 584, 585; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, Tahran ts, s. 103; Münavî, *age*, c. I, s. 96; İbn Cevzî, *Sıfatu's-safve*, Halep 1973, c. III, s. 233; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 33; İbn Cevzî, *Menakibu Hasan Basrî*, Kahire 1952; Attar, *age*, ss. 30.

40. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, c. I, ss. 18, 330, 627; c. III, ss. 462, 492, 584; c. VI, s. 27; c. VII, s. 533; c. VIII, ss. 218, 356, 403; c. IX, s. 434; c. X, s. 600; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 37; İsfahânî, *age*, c. II, s. 357; Münavî, *age*, c. I, s. 154.

41. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 330, 430; c. II, s. 428; c. IV, s. 121; c. V, ss. 417, 451; c. VIII, s. 56; c. X, s. 528; İsfahânî, *age*, c. VII, s. 367; Münavî, *age*, c. I, s. 73; Sülemî, *age*, s. 35; Kuşeyrî, *age*, s. 391; Hücvirî, *age*, s. 102; Attar, *age*, s. 102.

42. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 219, 372; c. III, ss. 692, 764; c. IV, s. 97; c. V, ss. 90-91; c. VIII, s. 148; c. IX, ss. 505, 506; c. X, s. 408 vd; İsfahânî, *age*, c. VIII, s. 84; Münavî, *age*, c. I, s. 168; Kuşeyrî, *age*, s. 424; Camî, *age*, s. 37; İbn Hallikan, *age*, c. IV, s. 47; Attar, *age*, s. 89. Şa'rânî, *age*, c. I, s. 140.

Şakîk Belhî (ö.164/780),⁴³ Sufyân Sevrî (ö.161/777),⁴⁴ Abdullah b. Mübarek (ö.181/797),⁴⁵ Rabi'atu'l- Adeviyye (ö.185/804), Hatim-i Esamm (ö.237/851),⁴⁶ Ahmed b. Hadraveyh Belhî (ö.240/854),⁴⁷ Yahya b. Muâz Razî (ö.258/871),⁴⁸ Ebû Bekir Verrak (ö.?),⁴⁹ Ma'ruf Kerhî (ö.200/815),⁵⁰ Ebû Süleyman Daranî (ö.215/830),⁵¹ Bişr Hafi (ö.227/841),⁵² Zunnun Mısrî (ö.245/859), Seri Sakatî (ö.257/841),⁵³ Müellifin, şeyh-i Bistam dediği Ebû Yezid Bistamî (ö.261/874), Sehl Tusterî ((ö.283/896),⁵⁴ İbrahim Havvas (ö.291/903),⁵⁵ müellifin şah-ı tarikat de-

43. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 318; c. IV, s. 460; c. VIII, s. 229; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 76; Kuşeyrî, *age*, s. 397; Hücvirî, *age*, s. 138; Attar, *age*, s. 232; Camî, *age*, s. 49.
44. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 83, 230, 251, 305, 324, 393, 400, 467, 531, 778; c. II, ss. 74, 82, 548, 791; c. III, ss. 15, 538; c. IV, s. 434; c. V, ss. 194, 421, 448; c. VI, ss. 161, 404; c. VII, ss. 52, 139, 495; c. IX, ss. 178, 207, 261, 373, 412; c. X, s. 192; Attar, *age*, s. 239; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 49; Isfahânî, *age*, c. VI, s. 356; Münâvî, *age*, c. I, s. 115; İbn Hallikân, *age*, c. I, s. 386.
45. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 300, 400, 713; II, s. 74; c. IV, s. 158; c. V, s. 49; c. VI, s. 404; c. V, s. 753; c. VI, ss. 98, 523; c. VII, s. 452; c. IX, s. 478; c. X, s. 95; Attar, *age*, s. 222; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 49; Isfahânî, *age*, c. VIII, s. 162; İbn Hallikân, *age*, c. III, s. 32.
46. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 319, 363, 532, 732; c. II, s. 179, c. VI, s. 205; Sülemî, *age*, s. 86; Kuşeyrî, *age*, s. 393; Şa'rânî, c. I, s. 80; Attar, *age*, s. 295; İbn Hallikân, *age*, c. II, s. 26.
47. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. VI, ss. 574, 575; c. X, ss. 79, 80; Sülemî, *age*, s. 80; Kuşeyrî, *age*, s. 410; Câmî, *age*, s. 54; Attar, *age*, s. 356.
48. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 128, 287, 559, 599, 753; c. II, s. 179; c. IV, s. 462; c. V, s. 167; c. VI, s. 219; c. VII, s. 250; c. IX, s. 446; c. X, s. 306, vd; Sülemî, *age*, s. 98; Câmî, *age*, s. 55; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 81; Münâvî, *age*, c. I, s. 72.
49. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 11; c. II, ss. 81, 141, 701; c. III, s. 726; c. IV, s. 371; c. V, ss. 189, 420; c. VI, s. 127; c. VII, s. 126; c. VIII, ss. 187, 198, 310; c. X, ss. 160, 408, 430, 562, 586; Sülemî, *age*, s. 178; Kuşeyrî, *age*, s. 440; Attar, *age*, s. 534; Şa'rânî, c. I, s. 91; Isfahânî, Ebû Nuaym, *age*, c. X, s. 235.
50. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 65; c. II, ss. 357, 723; c. V, s. 552; c. X, s. 330; Sülemî, *age*, s. 80; Kuşeyrî, *age*, s. 410; Câmî, *age*, s. 54; Attar, *age*, s. 354; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *age*, c. I, s. 316; Mustafa Kara, *Hareket Dergisi*, 1980, sayı 16-17.
51. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 614; c. V, s. 525; c. VI, s. 91; c. VIII, s. 413; c. IX, s. 171; Câmî, *age*, s. 39; Isfahânî, Ebû Nuaym, *age*, c. IX, s. 254; İbn Hallikân, c. III, s. 131; Şa'rânî, c. I s. 87; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *age*, c. II, s. 87; İbn Cevzî, *age*, c. IV, s. 223.
52. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 423, 481, 539; c. II, s. 417; c. VI, s. 547; c. VIII, ss. 314, 501; c. X, s. 431; Sülemî, *age*, s. 42; Kuşeyrî, *age*, s. 404; Attar, *age*, s. 137; Isfahânî, *age*, c. VIII, s. 336; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 84; İbn Hallikân, c. I, s. 274.
53. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 59, 460; c. II, ss. 357, 358; c. VII, ss. 40, 32; c. IIX, s. 47; Sülemî, *age*, s. 51; Kuşeyrî, *age*, s. 417; Câmî, *age*, s. 53; Attar, *age*, s. 230; Şa'rânî, *age*, c. II, s. 74; Isfahânî, Ebû Nuaym, *age*, c. X, s. 116; İbn Hallikân, *age*; c. II, s. 357; İbnu'l-İmâd el- Hanbelî, *age*, c. II, s. 127.
54. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 160; c. II, ss. 326, 727; c. VI, s. 441; Sülemî, *age*, s. 166; Kuşeyrî, *age*, s. 400; Câmî, *age*, s. 66; Attar, *age*, s. 304; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 77; İbn Hallikân, *age*, c. II, s. 429; Münâvî, *age*, c. I, s. 237.

diği Cüneyd Bağdadî (ö.297/909), Ebû Saîd Harraz (ö.277/890), müellifin pir-i tarikat dediği Ebû Bekir Şiblî, (ö.334/945), aşk kahramanı dediği Hallâc –ı Mansûr (ö.309/921), Ebû Ali Cüzcanî (ö.?),⁵⁶ Cerir Bağdadî (ö.?),⁵⁷ Ebû Bekir Vasıtî, (ö.?),⁵⁸ Mumşad Dinaverî (ö.299/911),⁵⁹ Ebû Bekir Kettanî (ö.322/933),⁶⁰ Lokman Serahsî (ö.?),⁶¹ Ebû Hüseyin Abadanî (ö.?),⁶² Ebû Saîd Ebû'l-Hayr (ö.440/1048),⁶³ Mekhul Şamî (ö.?),⁶⁴ Ebû Hasan Derrâc (ö.320/932),⁶⁵ Ebû'l- Hasan Harkânî, (ö.425/1034) Ebû Nasr Serrâc (ö.378/988),⁶⁶ Ebû Cafer Meczûm (ö.?),⁶⁷ Ebû Necm Sûfî (ö.?),⁶⁸ Ebû Ali Siyah (ö.405/1014),⁶⁹ Meybudî'nin Mattakilerin haslarından dediği Ebû Kasım Nasrâbadî⁷⁰ İbn Semmâk (ö.189/805),⁷¹ Ebu'l- Hüseyin Nurî (ö.295/907),⁷² Ebû Abbas Kassab,⁷³ müellifin pir-i Horasan dediği, Ebû Kasım

55. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 387, 537, 568; c. V, ss. 91, 93, 247, 394, 550; c. VIII, s. 56; c. X, s. 134; Sülemî, *age*, s. 220; Kuşeyrî, *age*, s. 411; Attar, *age*, s. 599; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 97.
56. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. IV, s. 461; c. VII, s. 232; Sülemî, *age*, s. 194; Attar, *age*, 562; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 90; Isfahânî, *age*, c. X, 350; Münâvî, *age*, c. II, s. 29.
57. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. VII, s. 128.
58. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 12, 337; c. II, s. 141; c. III, ss. 374, 749; c. IV, s. 255; c. V, s. 191; c. VI, ss. 229, 477, 598; c. VII, s. 250; c. VIII, s. 114; c. X, ss. 419, 586; Sülemî, *age*, s. 232; Kuşeyrî, *age*, s. 439; Attar, *age*, s. 732; Isfahânî, *age*, c. X, s. 349.
59. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. III, s. 106; c. VI, s. 90; c. VII, s. 90; Sülemî, *age*, s. 242; Kuşeyrî, *age*, s. 413; Câmî, *age*, s. 92; Attar, *age*, s. 610; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 102, Münâvî, *age*, c. I, s. 269; Isfahânî, *age*, c. X, s. 353.
60. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 354, 691; c. II, s. 496; c. III, ss. 217, 609; c. IV, s. 463; Sülemî, *age*, s. 282; Attar, *age*, 564; Şa'rânî, *age*, c. I, ss. 110.
61. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. V, s. 206; c. VI, s. 204.
62. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. IX, ss. 326, 327.
63. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 480; c. IX, ss. 489; c. X, ss. 433; Attar, *age*, s. 816; Münâvî, *age*, c. II, s. 68.
64. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 480, 335; c. VII, ss. 66, 389, 486; c. X, ss. 209, 257, 430.
65. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 353.
66. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, c. VII, s. 233; Attar, *age*, s. 639.
67. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 354.
68. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 365; c. II, s. 217.
69. Menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 534, 652; c. VIII, s. 250; c. IX, s. 155.
70. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 684; c. II, s. 68; c. III, ss. 518, 694; c. IV, s. 229; c. V, s. 84; c. VII, s. 55; c. VIII, s. 12; c. X, s. 645; Sülemî, *age*, s. 362; Kuşeyrî, *age*, s. 437; Şa'rânî, *age*, I, s. 122; Attar, *age*, s. 784; Münâvî, c. I, s. 5.
71. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. IV, s. 152; c. VI, s. 81; c. IX, s. 7; c. X, s. 409; Câmî, *age*, s. 54; Attar, *age*, s. 285; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 61; Isfahânî, *age*, c. VIII, s. 203, İbn Hallikân, *age*, c. IV, s. 301.
72. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. V, s. 335; c. IX, s. 47; Sülemî, *age*, s. 135; Kuşeyrî, *age*, s. 438; Câmî, *age*, s. 78; Attar, *age*, s. 464.
73. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. II, s. 563; Attar, *age*, s. 641.

Gurgânî,⁷⁴ Ebû Hafs Haddâd,⁷⁵ Ebû Saîd Hudrî,⁷⁶ Ebû Abdullah Hafif,⁷⁷ Ebû Ali Dekkâk(ö.405/1014),⁷⁸ Ebû Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021),⁷⁹ Üveys Karanî,⁸⁰ Ebû Hüseyin Müzeyyin (328/939),⁸¹ müellifin *Kutu'l-Kulûb'un* sahibi dediği Ebû Tâlib Mekkî, (ö.386/996)⁸² Ebû Abdullah Kehmes,⁸³ Ebû Osman Hirî,(ö.298/910)⁸⁴ Ebû Osman Mağribî,⁸⁵ Ca'fer Huldî,(ö.348/959)⁸⁶ Semnûn Muhib,

2. İşârî Tefsirdeki Yeri

Peygamber (s.a.v.) devrinde Kur'ân'ın az da olsa işârî tefsiri yapılmıştır. Zühd ve takvanın artması, tasavvuf akımının gelişmesiyle birlikte hicri ikinci ve üçüncü asırlarda sûfler Kur'ân ayetlerini kendi görüşleri doğrultusunda tefsir etmeye başladılar.⁸⁷ Tefsirlerinde görüşlerini ayet ve hadislerle dayandırmaya çalıştılar. Böylece işârî tefsir okulu doğmuş oldu. Bu tefsir, yalnız sûfînin bulunduğu makama göre, kalbine açılan zahir mânâ ile bağdaştırması mümkün olan bir takım gizli mânâlara ve işaretlere göre tefsir etmekten oluşur.⁸⁸

Hasan Basrî (ö.110/728), Ca'fer Sâdık(ö.148/765), Süfyân Sevrî,(ö.161/778) Abdullah b. Mubârek (ö.181/797) ile başlayan işârî tefsir hareketi, dördüncü hicri asrın sonlarına doğru, büyük bir gelişme göstermiştir. Şifâhen nakledilen

-
74. Menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. II, ss. 33, 186.
75. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 520; c. III, s. 18; c. V, s. 405; Câmî, *age*, s. 57, Attar, *age*, s. 401; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 96; Münâvî, *age*, c. I, s. 257.
76. Menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 24, 124, 575, 693; c. II, ss. 4, 467, 507, 698; c. III, ss. 365, 446, 616, 758; c. IV, ss. 103; c. V, s. 238; c. VI, ss. 195, 255; c. VII, ss. 296, 307; c. VIII, ss. 85, 397, 411; c. IX, ss. 449; c. X, ss. 127, 196, 578, vd.
77. Menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 615; c. III, ss. 484, 485; Kuşeyrî, *age*, s. 420; İsfahânî, *age*, c. X, s. 385; Münâvî, *age*, c. II, s. 49.
78. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. VIII, s. 520; Münâvî, *age*, c. II, s. 62.
79. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 354; c. II, s. 396; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 34.
80. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. VII, s. 539; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 25; Ahmet Yaşar Ocak, *Veysel Karanî ve Üveysilik*, İstanbul 1982.
81. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, bk. Meybudî, *age*, c. III, ss. 484, 485; Sülemî, *age*, s. 289.
82. Menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, bk. *age*, c. III, s. 297.
83. Menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, bk. *age*, c. III, s. 682.
84. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, c. III, s. 279; Sülemî, *age*, s. 140; Kuşeyrî, *age*, s. 407; Câmî, *age*, s. 87; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 101; İsfahânî, *age*, c. X, s. 244.
85. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, c. II, s. 649; c. III, ss. 65, 386; Kuşeyrî, *age*, s. 434; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 122; Münâvî, *age*, c. II, s. 35.
86. Hal tercümesi, menkıbe ve sözleri için, Meybudî, *age*, c. IV, s. 187, c. V, s. 207; Sc. IX, ss. 47, 344; Sülemî, *age*, s. 326; Attar, *age*, s. 752; Şa'rânî, *age*, c. I, s. 118, İsfahânî, *age*, c. X, s. 381.
87. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara, 1974, s. 38.
88. Mekkî, *age*, Ankara, 1998, c. I, ss. 15-16, (Yakup Çiçek'in takdiminden).

işârî tefsirler, yerini müstakil işârî tefsir kitaplarına bırakır. Bu çığırın açan, başta Ebu Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021), Ebu İshâk Ahmed es-Sa'lebî (ö.427/1035), Kuşeyrî (ö.465/1072), Hâce Abdullah Ensârî (ö.396-481/1006-1089), İmâm Gazalî (ö.505/1111) ve bunların izini takip eden Meybudî'dir.⁸⁹ Bu konuda telif edilen Sülemî'nin *Hakaiku't-tefsîr*, Sa'lebî'nin *Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, Kuşeyrî'nin *Letâifu'l-işârât*, Gazalî'nin *Mişkâtul-envâr* ve Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* adlı işârî tefsirleri bilinmektedir.⁹⁰ Sünnî tasavvufî tefsirler arasında yer alan *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* özellikle sünnî çevreler tarafından rağbet gördüğü söylenebilir.

Meybudî, Hasan Basrî (ö.110/728), Ca'fer Sâdık (ö.148/765)⁹¹, Süfyân-ı Sevrî (161/778), Abdullah b. Mübarek (ö.181/797), Sehl b. Abdullah Tusterî (ö.283/896), Cüneyd Bağdâdî (297/909), Ebu Bekir Vasıtî (320/922), İbrahim Edhem (161/777), Fudayl ibn İyaz 187/802), Zunun Mısırî (245/88859), Serî Sakatî (251/865), Yahyâ b. Mu'az Râzî 258/871), Ebu Yezîd Bistâmî 261/874), Hamdun Kassâr (271/884), Ebû'l-Hüseyin Nurî (295/907), Mümşad Dîneverî (299/911), Hallâc Mansur (309/921), Ebu Bekir Kittânî (322/933), Ebu Bekir Verrâk, Ca'fer Huldî (348/959) Hâce Abdullah Herevî (481/1089)⁹² gibi işârî tefsirde payı olan ünlü sûfîlerin görüşlerine genişçe yer vermektedir. Bu da tasavvufî kültürün yanı sıra mutasavvıfların Kur'ân ve sünneti nasıl anladıklarını ortaya koyması açısından da önemli bir kaynaktır. Müfessir eserinde sünnete çok önem verdiği müşahede edilmektedir. Meybudî tefsirinde ayet, hadis ve mutasavvıfların şiirlerine de geniş yer vermiştir. *Keşfu'l-esrâr*'da anlatılan menkıbeler, sûfîlerin söz ve fikirlerinin benzerini kendisinden önce kaleme alınan temel tasavvuf kitaplarında bulunabilir. Yalnız Meybudî kendisinden önce yaşamış Kuşeyrî, Mekkî, Muhasibi, Gazalî gibi meşhur sûfîlerden ve eserlerinden hiç söz etmemiştir. Ancak bu eserlerden istifade ettiği kolaylıkla söylenebilir. Meselâ: Ebû Ai Dakkak'ın tevekkül ile ilgili *Keşfu'l-esrâr*'da nakledilen sözlerinin benzeri Kuşeyrî'nin *Risale*'sinde görülmektedir.⁹³ Yine İmâm-ı Gazalî'nin rızık ile ilgili görüşlerinin aynısı *Keşfu'l-esrâr*'da kaydedilmiştir.⁹⁴

89. Ateş, *age*, s. 91.

90. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 67.

91. Hal tercümesi, söz ve menkıbeleri için bk., Meybudî, *age*, c. II, s. 389; c. III, s. 94; c. IV, s. 245; c. V, ss. 58, 210, 264, 282, 503; c. VI, s. 200; c. VII, s. 117; c. IX, s. 252; c. X, s. 437; Şa'rânî, c. I, s. 32; İbn Hallikân, *age*, c. I, s. 327, İsfahânî, *age*, c. III, s. 192.

92. Ateş, *age*, s. 91

93. Geniş bilgi için bk. Kuşeyrî, *age*, s. 167; Meybudî, *age*, c. II, s. 330.

94. Geniş bilgi için bk. İmâm Gazalî, *Esmâu'l-Hüsnâ Şerhi*, s.2; Meybudî, *age*, c. VIII, s. 285.

3. Tesirleri

Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* adlı on ciltlik sünnî işârî Farsça tefsiri, diğer sünnî tefsirler kadar yaygın bir alana yayılma imkanı elde edememiş, hatta yirminci asrın ortalarına kadar neredeyse meçhul kalmıştır. Eser İran'da Farsça olarak telif edilmesine rağmen, Şîî kaynaklarda da *Keşfu'l-esrâr*'ın tesiri fazla görülmemektedir. *Zira Letâyîf-i ez-Kur'ân-ı Kerîm Ber Guzide-i Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* müellifi Muhammed Mehdî Rükni, "*Keşfu'l-esrâr*'ın dönemin siyasî ve mezhebî tesiri altında yazıldığını ve mezhebî taasuptan hali olmadığını, bu sebeple Şîî düşüncesine mensup olan herkesin istifade edemeyeceğini belirtmektedir."⁹⁵ *Keşfu'l-esrâr*'ın Şîî eserlere fazla kaynak olmamasının başında, sünnî işârî tefsir olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

H.IX/M.XV hicri asrın meşhur Şîî müfessirlerinden Molla Hüseyin (ö.910/1504) kendi tefsirinde, Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* adlı tefsirinden nakiller yapmıştır. Fakat müellif hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Yalnızca *Keşfu'l-esrâr*'ı Herat'a elde ettiğini kaydetmektedir.⁹⁶

Keşfu'l-esrâr, dinî, edebî özellikle tefsir ve tasavvuf konusunda yazılan sünnî eserlere kaynak olmuştur. Bunların başında Attar'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'sı*, Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyan*'ı Necmuddin Râzî'nin *Mirsadu'l-İbad*'ı, Molla Camî'nin *Nefahatü'l-üns*'ü, *Minhacu't-talibîn*'i ve Mevlânâ'nın eserleri önde gelmektedir.⁹⁷

Attar, meşhur eseri *Tezkire*'nin giriş kısmında, "eserinde sûfilere ait menkıbe ve vecizelerin pek çok olduğunu, eserini kaleme alırken bunlardan sadece seçmeler yaptığını, daha fazla bilgi isteyenlerin *Şerhu'l-kalb*, *Keşfu'l-esrâr* ve *Mârifetu'n-nefs* adlı eserlere baş vurmaları gerektiğini, bunları okumaları halinde tasavvufla ilgili hiçbir şeyin kendileri için gizli kalmayacağını kaydetmektedir."⁹⁸ Her ne kadar *Keşfü'z-zünûn*'da *Keşfu'l-esrâr* ismi altında yirmiden fazla eser adı kaydedilmişse de⁹⁹ Attar'ın ismini naklettiği *Keşfu'l-Esrâr*, Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-esrâr*'adlı eseri olması ihtimalden uzak değildir. Attar bu eserin adını sadece *Keşfu'l-esrâr* olarak kısaca yazmış olabilir. *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*'da kaydedilen bir çok menkıbe, şiir ve veciz söz, *Tezkire*'de nakledilmektedir. Attar'ın bunları *Keşfu'l-ibrâr ve 'uddetu'l-ibrâr*'dan alma ihtimali vardır. Meselâ: *Tezkire*'de nakledilen "ez Merv ta Ka'be" (Merv'den Ka'be'ye)) adlı menkıbenin asıl kaynağı *Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* olduğu söylenebi-

95. Muhammed Mehdî Rükni, *age*, s. 53.

96. Rızâ Enzâbî Nejâd, *age*, s. 19.

97. Muhammed Mehdî Rükni, *age*, s.???; Rızâ Enzâbî Nejâd, *age*, s. 19.

98. Attar, *age*, 1346, s. 5.

99. *Keşfü'z-zünûn*, c. II, ss. 1485-1487.

lir.¹⁰⁰ Bu menkıbede Abdullah b. Mübarek'in tayy-ı zaman ederek Merv'den Mekke'ye gidip Hac farızasını yerine getirmesi anlatılmaktadır.

Necmeddin Razî de, *Mirsadu'l-ibâd* adlı eserinde kaynak belirtmeden *Keşfu'l-esrâr* ve *'uddetu'l-Ebrâr*' dan istifade etmesi ihtimal dâhilindedir. Bilhassa *Keşfu'l-esrâr*' da bulunan şiirler ve veciz sözlerin bir kısmı *Mirsadu'l-İbâd*' da da zikredilmektedir.¹⁰¹ Meselâ:

*Dünyanın iç yüzünü ve aslımı gördük
Ar ve ayıp olanı kolayca terk ettik
Bil ki o siyahî nur "ilâ" dan da yüksek bir noktadadır
Ondan da ileri gittik, ne bu, ne o kaldı*¹⁰²

Keşfu'l-esrâr' ın, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyân* adlı tefsirine de kaynaklık ettiği söylenebilir. Zira *Keşfu'l-esrâr*' da geçen bir çok menkıbe, şiir ve veciz sözlerin, metot olarak *Keşfu'l-esrâr*' a benzeyen *Rûhu'l-Beyân*' da da nakledilmektedir.¹⁰³

Keşfu'l-esrar' da geçen bir kısım şiir ve menkıbeler, aynı zamanda Mevlana'nın *Mesnevî*' sinde da nakledilmektedir. Meselâ: "Kadeh-i Yakut" adlı hikâye, bu hikâyeye, Şems-i Tebrizî'nin *Makalât*' ında da zikredilmiştir.¹⁰⁴

Keşfu'l-esrâr ve *'uddetu'l-ibrâr* ile ilgili olarak, Muhammed Emin Reyahî'nin *Beguşâ-yı Râz-ı Aşk* Guzide-i *Keşfu'l-Esrâr*-i Meybudî, Muhammed Mehdî Ruknî'nin *Letâif-i ez Kur'ân-ı Kerîm* ber Guzide-i *Keşfu'l-esrâr* ve *'uddetu'l-ibrâr*, Rıza Enzabî Nejad'ın Guzide-i Tefsir-i *Keşfu'l-esrâr* ve *'uddetu'l-ibrâr* ve Muhammed Cevâd Şeriat'ın Guzide-i Tefsir-i *Keşfu'l-esrâr* adlı çalışmalar bulunmaktadır. Eserinde *Keşfu'l-esrâr*' da alıntılar yapmakla birlikte dil ve edebiyat yönünü de inceleyen Muhammed Mehdî Ruknî dışındakilerin eserleri *Keşfu'l-esrâr*' dan yapılan alıntılardan ibarettir. Muhammed

100. Muhammed Emîn Reyâhî, *age*, s. 15. Bu Menkıbe için bk. Meybudî, *age*, c. V, ss. 753-755; Attar, *age*, s. 214; Ayrıca ihtimal dahilinde *Keşfu'l-esrâr*' ın, *Tezkire*' ye kaynaklık ettiği diğer menkıbeler için bk.

101. Necmuddîn Razî, *Mirsadu'l-ibâd*, Tahran 1352, s. 60, (Muhammed Emîn Reyahî'nin mukaddimesinden). Ayrıca bir ihtimal *Keşfu'l-esrâr*' ın *Mirsad*' a kaynaklık ettiği şiir ve menkıbeleri karşılaştırmak için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 57, 224, 507, 508, 592 653; c. III, ss. 21, 47; c. IV, s. 279; c. IV, s. 419; c. V, s. 48; c. X, s. 574; Necmuddîn Razî, *age*, ss. 23, 69, 80, 223, 206, 326, 390, 509 vd.

102. Meybudî, *age*, c. I, 115; Necmuddîn Râzî, *age*, s. 308; bu şiiri sehven Ahmed Gazaliye nispet etmişse de bu şiir Ahmed Gazalî'nin değil, Ebu'l-Hasan Bustî'nindir. bk., Necmuddîn Razî, *age*, s. 631 (Reyahî'nin tevzihatından); Camî, Abdurrahman, *age*, s. 413.

103. Bir ihtimal *Keşfu'l-esrâr*' ın *Ruhu'l-Beyân*' a kaynaklık ettiği söz, şiir ve menkıbeleri karşılaştırmak için bk. Meybudî, *age*, c. I, 163; c. II, s. 416; c. IX, 273; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, İstanbul, 1389, c. I, s. 28; c. II, s. 160.

104. Meybudî, *age*, c. V, s. 393; Ali Ekber Basirî, *Dâstanhâ-yı Mesnevî*, yy. 1343, s. 152; Şems-i Tebrizî, *Makalat*, c. I, ss. 87-89.

Mehdî Ruknî Keşfu'l-esrâr'dan yapılan alıntılarla birlikte eserin bilhassa dil ve edebiyat yönünü incelemiştir.

Ayrıca, Muhammed Cevâd Şeriat'ın *Fihrist-i Tefsir-i Keşfu'l-esrâr ve 'uddetu'l-ibrâr* adlı eseri, Meybudî tefsirinin geniş çaplı bir fihristi şeklinde hazırlanmıştır. Hasan Sâdât Nasırî'nin *Piş Goftarı-ı ber Kur'ân-ı Kerîm ba Tercüme-i Nevbet-i Evvel* adlı eseri ise *Keşfu'l-Esrâr*'ın birinci bölümlerinin sadeleştirilmiş şeklinden ibarettir.

4. Meybudî'nin Tefsirindeki Metodu

Keşfu'l-esrar'daki üslup, o çağda ve daha önceki asırda sünnî tasavvufî tefsirlerde kullanılan üsluplardan fazla farklı olduğu söylenemez. Metod olarak, diğer tefsirlerde olduğu gibi önce ayetlerin tek, tek mealı verilir. Daha sonra ayetler bölüm halinde zikredilerek üç bölümde tefsir edilmektedir.

Meybudî, Kur'ân-ı Kerîm'i baştan başa kendine has bir üslup ile üç bab, kendisinin tabiriyle üç meclis halinde geniş bir şekilde tefsir etmektedir. Müellif, birkaç ayeti alır, o ayetler için bir meclis oluşturur. Bu meclislerin sayısı 445 tir. Her meclis ortalama on beş sayfadır. Yine müellifin tabiriyle her meclis üç nevbetten (bölüm) oluşur. İlk bölümde ayetlerin muhtasar bir mealı verilir. İkinci bölümde kıraat ihtilaflarına, ayetlerin nüzul sebeplerine, fikhî hükümlere temas edildiği gibi ayetler hadislerle, sahabelerin, müfessirlerin sözleriyle ve ehl-i sünnet müfessirlerinin metodu ile tefsir edilir. Bu bölüm eserin en geniş kısmını teşkil etmektedir. Bu bölümde ayetlerin tefsiri ile birlikte ayetlerin nüzul sebebi anlatılmış, sarf, nahiv, fikhî hükümlere, peygamberlerin menkıbelerine ve İslâm tarihine yer verilmiştir. Bu bölümün diğer özeliği de bilhassa eski Farsça ve Arapça kelime ve terkiplere yer verilmesidir. Üçüncü bölümde özellikle ayetler tasavvufî açıdan tevil edilmiş, müellif bu bölümü sûflerin menkıbeleri, hikmetli sözler, şiirlerle süslemektedir.

Kitabın yarım sayfalık önsözünü Arapça yazan müellif, tefsirini Farsça kaleme almış yer, yer Arapça'ya da yer vermektedir. Meybudî tefsirdeki metodunu şöyle açıklıyor:

"Bu kitaptaki usulümüz şudur: Her Kur'ân ayeti için meclisler düzenledik, her mecliste üç türlü söz sarf ettik. Önce gayet öz ve kısa olarak açık bir Farsça ile ayetin mealini verdik. Sonra ayeti tefsir ettik, çeşitli manalarını, meşhur kırâetlerini, nüzul sebebini, hükümlerini ayetle ilgili bulunan hadisleri ve benzeri şeyleri kaydettik. Daha sonra da ayetlerin remizlerini, sûflerin işaretlerini, vaizlerin latifelerini dercettik. Şimdi Allah Teâlâ'nın yardımıyla bu deriyaya dalıyoruz."¹⁰⁵

105. Meybudî, *age*, vr. 1b (yazma nüsha)

a. Ayetlerle İstidlâl

Meybudî, herhangi bir konuda varid olmuş ayet-i kerimleri ardı ardına getirmek suretiyle diğer müfessirler gibi Kur'ân-ı Kerim'i, Kur'ân-ı Kerim ile tefsir etmektedir. Müfessirin, ayetleri konunun akışına uygun, adeta metinden bir parçaymış gibi kullanmasını çok iyi bir şekilde yaptığı görülmektedir. "*Peki, kendilerini, hiç şüphe olmayan günde topladığımız zaman halleri nasıl olur*" (Âl-i İmrân, 3/25) ayet-i Kerîmesini tefsir ederken şöyle diyor: Acaba bizim kıyâmet günündeki halimiz ne olacak? Zira dünyadakileri mevcudatın evvelinden mahlûkatın sonuna dek bir İsrâfil rüzgârıyla dünya toprağından atar ve biranda kıyamet meydanında hazır hale getirir.¹⁰⁶

Kıyameti bekle ta ki dağların izzet ve riyaseti ortaya çıksın, el, ayak, sırt ve kanatlarını göstere, ayıplar ve kusurlar gizlenip başlarını eğerek sana söylesinler. "*Biz senin gözünden perdeni açtık; bugün artık gözün keskindir.*" (Kaf, 50/22) Perdeyi senin yaptıklarının üzerinde kaldırdık, yani sen dünyada ne ekip ne yapmışsan ahirette onu göreceksin. Ne pişirmişsen onu yiyeceksin, ne ekmişsen onu biçeceksin Yüce Allah'ın "*İşte orada her can, geçmişte yaptıklarını dener (yaptıklarının yararını ve zararını görür)*" (Yûnus, 10/30) demesi bu sebeptendir. Yani dünyada neye sığınırsan ahirette senden ayrılıp seni terk edecek, ancak takva bundan istisnadır. Sadece takva seni hem dünyada hem de ahirette terk edip kaybetmeyecektir. Bütün kazançlar o gün yok olur, ortadan kalkar. Takvaya; "*Gel bu gün senin pazarındır, her kimin senden azıcık nasibi varsa bu gün mü-kâfat sarayında (ahirette), onu nasibi kadar ağırla ve ikramda bulun. Kendi tanıdıklarını, dostlarını "Adn cennetlerinde güzel meskenler" e (Tevbe, 9/72) yerleştir. Sana âşık olanları "Her şeyden büyük olan Allah'ın rızası" na (Tevbe, 9/72) buyur et.*" Takvayı bilip tanıyan bir başkadır. Takvanın âşıkları ise başkadır. Takvayı tanıyan haramlardan ve şüpheli olan şeylerden sakınıp uzak duranlardır. Hal ve hareketleri, eylem ve amelleri, söz ve fiilleri hep takvanın emirleri çerçevesinde olan kimselerdir. Takvânın âşıkları ise, kendi ibadet ve iyiliklerini görmezler, başkaları günahlardan sakınırken onlar, Allah'tan başka her şeyden yüz çevirirler.

Ebû Kasım Nasrâbadî muttakilerin ileri gelenlerinden idi. Ona, takva nedir, diye sordular. O da bunun üzerine kendi halinden örnekler vererek takvayı şöyle tarif etti: "*Takva Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmendir.*"¹⁰⁷ Meybudî'ye göre, herkes bu seviyeye ulaşamaz. Kur'ân buna işaret etmektedir: "*Allah'ın katında en üstün olanınız, (günahlardan) en çok korununuzdur.*" (Hucurât,

106. Meybudî, *age*, c. II, s. 67.

107. Meybudî, *age*, c. II, s. 68; Attar, *age*, s. 792.

49/13) Yarın kıyamet saati geldiğinde herkes takva örtüsüne sahip olduğu oranda yüce Allah'a yakın ve saygın olur.¹⁰⁸ Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “ Herkesin kazandığı, kendisine tastamam verilip hiç kimseye haksızlık edilmez” (Âl-i İmrân,3/25)

b. Konuların Hadislerle Desteklenmesi

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufî hayat ve düşüncenin de, Kur'ân-ı Kerim'den sonra ikinci ana kaynağı hadislerdir. *Ehl-i Hadisten* olan ve aynı zamanda “*Erba'in Hadis*” adında bir hadis kitabı kaleme alan Meybudî,¹⁰⁹ ayetleri tefsir ederken özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde sıkça açıklamaya yardımcı olacak hadisleri de kaydeder. Bu hadisler genel olarak “kütüb-i sitte” denilen meşhur altı hadis kitabından alınmıştır. Bazen de bu hadis kitaplarında yer almadığı halde, İslâm zühd ve tasavvuf fikrinin kurulup gelişmesine tesir etmiş olan hadislere de yer verilmektedir. Meybudî hadisleri çoğunlukla Arapça aslından verir ve Farsça tercümesini yapar tercüme etmediği hadisler de vardır. Bazen de hadisin Arapça metnini vermeden, hadisin Farsça mealini vermektedir: Müellif, “*Hani siz bir adam öldürmüştünüz.*” (Bakara, 2/72) ayetini tefsir ederken, “Nefsi öldürmek iki şekilde olur. Biri beden itibariyle, biri de mana cihetiyle olur. Nefsini mana cihetiyle, mücahede kılıcı ile öldüren kişi, Allah Teâlâ'ya ve nimetlere, cennete kavuşur. Bedenine zarar veren, intihar eden ise ahirette azap görür.”¹¹⁰ Dedikten sonra şu hadis-i şerifi kaydeder: “*Kim zehir içerek intihar ederse, cehennem ateşinin içinde, elinde zehir olduğu halde ebedî olarak ondan içer. Kim de kendisine demir saplayarak intihar ederse, cehennemde ebedî olarak o demiri karnına saplar, kim kendisini dağdan atarak intihar ederse o cehennemlik olur.*”¹¹¹

Meybudî, “*Ellerinizi savaştan çekin*” (Nisa, 4/77) ayetini “*ellerinizi yaratıklardan, dünyadan çekin; Allah Teâlâ'ya yönelin, zira ihsan eden hataları örten, sevgi ve cömertlikte eşsiz olan odur. Şehvet kapısını üzerinize kapatın, mal ve dünya şöhretinden uzak durun. Haram olan dünya malı lanetlenmiş, helâl olanı yük, fazla olanı ise sıkıntı verir.*” Şeklinde tefsir ettikten sonra şu hadis-i şerifi kaydetmektedir: “*Bu dünya lanetlenmiştir, içindekiler de lanetlenmiştir, ancak zikrullah ve zikrullah'a yardımcı olanlarla âlim veya müteallim hariç.*”¹¹²

Müfessir bazen bir ayeti tefsir ederken mananın akışına uygun olarak bir-

108. Meybudî, *age*, c. II, s. 68.

109. Meybudî, *age*, c. V, ss. 219-220.

110. Meybudî, *age*, c. I, ss. 238-239.

111. Buhârî, *Tıbb*, 56; Müslüm, *İman*, 175; Tirmizî, *Tıbb*, 7; Nesai, *Cenâiz*, 68 Ebû Davud, *Tıbb*, 11.

112. Tirmizî, *Zühd*, 14; İbnü Mâce, *Zühd*, 3.

den fazla hadis-i şerifi de delil olarak getirir: “*Beni anın, bende sizi anayım.*” (Bakara, 2/152) Mustafa (s.a.v.) bu ayetin tefsirinde Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu belirtmektedir: “*Ey Kullarım taat ile beni anın bana kulluk ediniz. Ben de mağfiretimle sizi bağışlayayım*”¹¹³ ardından şu hadis-i şerifi de Farsça olarak zikretmektedir: “*Kim Allah Teâlâ'ya ibadet ve kulluk eder ve emirlerini yerine getirirse, her ne kadar az nâfile namaz kılar, az oruç tutar ve az Kur'ân-ı Kerim okursa da zakirler cümlesinden olur. Her kim isyan eder ve itaat etmezse, her ne kadar fazla namaz kılar, fazla oruç tutar ve fazla Kur'ân-ı Kerim okursa da unutulmuşlar cümlesinden olur.*”¹¹⁴ Müellif bu iki hadisten sonra kendi görüşlerini ortaya koyarak şöyle devam eder: “*O halde gerçek zikir, sadece sözü süsleme ve mücerred sözler değildir. Müfessirler bu ayetin tefsiri hususunda, değişik lafızlarla da olsa aynı mânâyı vurgulamışlardır.*”¹¹⁵ Meybudî ardından şu iki hadis-i şerifin birini Farsça diğerini Arapça olarak kaydeder:

“Allah'ın Rasulü'ne en faziletli iş ve en iyi amel nedir? Diye sordular: Şöyle cevap verdi: ‘Yüce Allah'ı zikrederken dilin ıslak (diri) olduğu halde ölmendir.’ Sonra şöyle buyurdu: ‘Amellerinizin en iyisini Rabbinizin huzurunda en temizini ve derecelerinizin de en iyisini, altın ve gümüş infak etmekten ve düşmanlarla cihad etmekten daha iyisini söyleyeyim mi?’ Dediler o nedir ya Resulullah? ‘Allah'ı zikretmek ve Kur'ân okumaktan daha faziletli bir zikir de yoktur özellikle namazda okunan Kur'ân”¹¹⁶

“Namaz içinde Kur'ân okumak, namazın haricinde Kur'ân okumaktan daha faziletlidir. Namaz haricinde Kur'ân okumak, zikirten ve sadaka vermekten üstündür. Sadaka vermek, nâfile oruç tutmaktan daha faziletlidir. Oruç, cehennem ateşine karşı kalkandır. Amelsiz ve niyetsiz bir sözün değeri yoktur. Sünnete uymadan niyet, amel ve sözün de değeri yoktur.”¹¹⁷

c. Şiirlerle İstişhad

H.V/M.XI asırdan itibaren tasavvuf şiiri mecaz, kinaye, teşbih ve istiare gibi edebî san'atlarla süslü tasavvufî remz ve mazmunları taşıyan san'at eserleri haline dönüşmeye başlamıştır. Özellikle İran'da yetişen şairlerin çoğu şiirlerinde tasavvufî semboller ve mazmunları kullanmışlardır.¹¹⁸ Bunların başında Herevî ve Senâî-yı Gaznevî gelmektedir.

Meybudî, özellikle Herevî'nin ve Senâî-yı Gaznevî'nin şiirleri yanında kendisinde önce ve kendi asrında yaşamış meşhur edip ve mutasavvıfların tasavvufî şiirlerini her fırsatta yeri geldikçe tefsirinde istişhad ettiği görülmektedir. Bu şiirlerin çoğunluğu Farsça bir kısmı ise Arapçadır. Mesela: “*Allah'ın*

113. Meybudî, *age*, c. I, 414.

114. Aynı yer.

115. Aynı yer.

116. Tirmizî, *Daavât*, 6.

117. Hadis, Meybudî, *age*, c. I, s. 415.

118. Yılmaz, *age*, s. 134.

mescidlerinde Allah'ın adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışan-dan daha zalim kim vardır." (Bakara, 2/114) "İbadet yerini şehvet ile harap eden kimseden daha zalim kim var? Marifet yerini masiva ile harap eden kimseden daha zalim kim var? Müşahede yerini başka düşüncelerle harap eden kimseden zalim kim var? Marifet yeri ariflerin kalbidir. Müşahede yeri dostların sırrıdır. Nefsini şehvetten alıkoyan şahsın ibadet yeri abaddır. İsmi de zâhidler listesindedir." Ayet-i Kerimeyi bu şekilde tefsir ettikten sonra Ebû Yezid-i Bistamî'nin şu şiirini nakleder:

*İnsanlar ruh ve rahatlık temin ettiklerinde,
Ben ise yalnız olarak seninle buluşmak isterim.*

Meybudî hemen bu Arapça şiirin ardından Senâî'nin şu Farsça şiirini de kaydeder:

*Herkesin her yerde bir mihrabı var
Senâî'nin mihrabı da senin mahallindedir.¹¹⁹*

Denilebilir ki burada müellif, asıl ibadet yeri kalp, ruh ve sır olduğunu ifade ediyor. Kul nefsinin şehvetlerden alı koyduğu takdirde bu ibadet yerlerinin de abad olacağını vurguluyor. Meybudî, tefsirinde bazen bir şiiri birçok yerde nakleder. Meselâ şu şiiri dört ayrı yerde kaydetmektedir:

*Ne zaman, bu kafesi terk eder,
İlahî bağda yuva yaparım.¹²⁰
Bu beyitleri de birden fazla yerde nakletmektedir.
Gecedir ve şarap var, ve kul yalnızdır.
Kalk ve gel ey sevgili, bu gece bizim gecemizdir.¹²¹*

*Ben seninim, sende yüreğten benim ol
Bestahlık yap ne diye utangaç oturursun.¹²²*

Meybudî, çoğunlukla şiirin kime ait olduğunu kaydetmez: "Korkarak ve umarak ona dua ediniz." (A'râf, 7/56). Bu "havf ve ta'ma" havf ve reca manasıdır. Tazaru' ve gizli olarak yapılması da ihlâs ve sıdk manasıdır. Bu kalpte olan dört kanal gibidir. Bu kanallar akıcı ve açık olduğu müddetçe kul huzur içinde olur, imanı kemal derecesine ulaşır ve duası da kabul edilir. Yok, eğer bu manevî dört kanal (havf, reca, ihlâs ve sıdk) gönülde kapanırsa gözlerde yaş akmaz, kalpte de zikir, şefkat, taat ve iman görülmez. Bu ayeti tefsir ettikten sonra şu şiiri nakleder:

119. Meybudî, *age*, c. I, s. 331.

120. Meybudî, *age*, c. I, ss. 300, 481; c. VI, ss. 344, 345.

121. Meybudî, *age*, c. V, s. 502; c. IX, s. 255

122. Meybudî, *age*, c. II, s. 11; c. III, ss. 68, 347.

*O gördüğün gönül tamamen değişti.
O su dolu havuzumuz tamamıyla kıran oldu.
Nimetlerle dolu o bahçe, çöl gibi oldu.
O akan su bağımızdan dışarı çıktı.* ¹²³

d. Menkıbeler

Meybudî, ayetleri tefsir ederken yer, yer açıklamaya yardımcı olacak tasavvufî menkıbelere de yer verir. Bu menkıbelerin çoğunun kaynağı Herevî'nin *Tabakat-ı Sûfiye*'sidir. Yalnız bu menkıbeler Meybudî tarafından sadeleştirilmiştir. Menkıbeleri Farsça olarak naklettiği gibi bazen de Arapça olarak kaydeder. Bu menkıbeler daha sonra yazılan *Tezkiretü'l-evliya*, *Nefahatü'l-uns*, *Tabakatü'l-kübrâ* gibi meşhur sûfi tabakat kitaplarına kaynak olmuştur. Yalnız bu eserlerde menkıbelerin muhtasar bir şekilde geçtiğini görülmektedir.

“ Biz onu yeryüzünde güçlü kıldık.” (Kehf, 18/84) Zü'l-Karneyn'e güç ve kuvvet verdik O da dünyanın doğu ve batısını dolaştı ve bütün dünyayı hüküm altına aldı. Bu şuna işaret eder ki, marifet ehli, civanmertler istedikleri zaman Allah Teâlâ'nın izni ile her tarafı çok kısa zaman içinde kat edebilirler. Keramet kapıları üzerlerine açılır, bütün cihan kendilerine musahhar olur, Allah Teâlâ'nın izni ile bir gecede sahra ve denizleri kat edebilirler.

Nitekim Abdullah b. Mübarek'ten rivayet edilen şu kıssa tayy-ı zaman kerametini teyid etmektedir: Abdullah:

“Zilhicce ayının sekizinde sahradaydım. Kendi kendime yarın Allah dostlarının alışveriş günüdür. Hac mevsimidir ve Arafat'ta durup, Yedi gök ve yedi zeminin Rabbine dua ederler. Ben ise bundan mahrum kalmışım. Evet, o halde niçin evde oturuyorum. Kalkıp çöle gideyim ve bu mahrumiyetimi Allah Teâlâ'ya arz edeyim, dedim, sahraya gittim ve orada bir köşeye çekildim hâlimi Allah Teâlâ'ya arz ettim

Bu sırada beli iki büklüm olmuş, elinde bir baston olan yaşlı bir kadın geldi, beni gördü.”

Ey Abdullah! Dostlar evden dışarı çıktı, evi mesken etmiyorlar, sen niçin daha buradasın. Abdullah:

Ey kadın! Sen nereden geldin ve nerede oturuyorsun? Sonra yaşlı kadın:

Ben kendi vatanımdan geliyorum ve menzilgâhım da Ka'be'dir. Abdullah:

Ne zaman evden çıktın? Yaşlı kadın:

Bu sabah namazının sünnetini Sencab'ta, farzını Ceyhun nehrinin kenarında eda ettim. Mekke'ye gideceğim. Abdullah: ey kızkardeş! Nasıl bu muazzam makama vardın? Bana dua et, dedi:

Ey Abdullah! Bana muvafakat et. Abdullah, himmetim sana muvafakat ediyor, yalnız bedenim sana muvafakat edemiyor, zira bu derecede değil, dedi:

Ey Abdullah dostlara himmet verilir. Kalk gidelim ikisi kalkıp yola koyuldular. Abdullah dedi:

Gittik zan ediyordum ki zemin ayaklarımızın altında katediliyordu. Bir saat sonra bir çeşme gördüm. Bana gusül et dedi. Gusül ettim. Bir saat sonrada geniş bir sahra gördüm

123. Meybudî, *age*, c. III, s. 641.

Bana:

“Ey Abdullah, kıyamet sahrasını hatırla ve istediğin şeyi Allah Teâlâ’dan iste böyle yaptım bir saat sonra da Kâbe’yi gördüm. Ben şaşırıp kaldım ve oranın Ka’be olup olmadığını anlayamadım. Başka bir yer olduğunu sandım. Burada dur biraz, namaz kıl zira burası büyük bir makamdır. Birkaç rekât namaz kıldım. Oradan ileriye doğru gittim. Büyük bir dağ gördüm. O dağın tepesine çıktım, büyük insan topluluklarını gördüm. Dedim burası neresidir ve bu insanlar kimdir? Dedi:

Bilmiyorsun bunlar hacılardır Merva’da durmuşlar ve duâ ediyorlar. Sen Safa Dağı’nın üzerindesin. Dedim:

Biz de oraya gidelim. Dedi:

Hayır, burada otur. Biz yapılanları yerine getirdik. Bana Ey Abdullah! Gusl ettiğin çeşme gölün sonu idi. Üzerinde durduğumuz sahra, Arafat zemini idi. Elini vurduğun ev, Kâbe idi. Bu sözleri işitince heybetten titredim ve kendimden geçtim. Kendime gelince yine taacup ettim. Yaşlı kadın dedi:

Ne hayret ediyorsun

Sonra bir mağaraya vardık. Benzi solmuş, zayıf ve nurani bir genç gördüm. Annesini görünce ayaklarına kapandı, yüzünü ayaklarının altına sürdü ve şöyle dedi:

Biliyorum buraya gelmeyecektin, seni buraya Rabbın gönderdi. Zira benim vefatım yakındır. Beni kefenleyip, defnetmek için gelmişsin, Yaşlı kadın:

Ey Abdullah! Gel burada kal, tâ ki onu toprağa defnedesin, dedi. Genç orada hemen öldü. Onu defnettikten sonra yaşlı kadın şöyle dedi:

Benim hiçbir işim yok, ömrümün geri kalanı onun mezarı başında geçecek Ey Abdullah! Git, gelecek sene gel, beni göremezsen, benim mezarım burası olacak, beni ziyaret et.¹²⁴

e. Tarihi Hadiseler

Keşfu’l-esrâr’ın ikinci bölümlerinde geçmiş peygamberlere ve milletlere bilhassa asr-ı saadete ait tarihi kıssalar çokça bulunmaktadır. Meybudî bu kıssaları anlatırken tefsirinde bu konu ile ilgili müfessirlerin sözlerini kaydettiği gibi zaman, zaman tarihî kaynaklara da başvurmayı ihmal etmez. Çoğunlukla kaynak isimlerini zikretmektedir. Bazen de sadece “tarihiyan” (tarihçiler) veya “ashâb-ı siyer” (siyer kitaplarını yazarlar) “goft” dedi formülü ile vermektedir.

Meybudî, siyer ve meğaziye dair eserleriyle meşhur olan Vehb b. Münebih (ö.114/732)¹²⁵ Musâ b. ‘Ukbe (141?758)¹²⁶ İbn İshak (ö.151/768),¹²⁷ Yahya b. Sâid (ö.191-194/ 806-809)¹²⁸ Vâkidî (ö.207/822),¹²⁹ ve umumî tarih yazarlarından İbn Kuteybe’nin (ö.276/889)¹³⁰ eserlerinden istifade etmiş ve bunların isimlerini

124. Meybudî, *age*, c. V, ss. 753-755; Bu menkıbe Attar, *age*, ss. 213-214 de muhtasar bir şekilde nakledilmiştir. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, ss. 38-40.

125. Meybudî, *age*, c. I, ss. 40, 88, 94, 150; c. II, ss. 47, 118; c. III, ss. 259, 580, 583; c. IV, s. 260; c. V, ss. 199, 541; c. VI, s. 139, c. VIII, ss. 111, 452; c. IX, s. 161; c. X, s. 383, vd.

126. Meybudî, *age*, c. IX, s. 151

127. Meybudî, *age*, c. I, ss. 149, 182, 158; c. III, ss. 647, s. 652; c. IV, ss. 28, 58; c. V, s. 126; c. X, s. 34 vd.

128. Meybudî, *age*, c. I, s. 163.

129. Meybudî, *age*, c. III, ss. 288, 597, 724.

130. Meybudî, *age*, c. III, s. 134; c. VI, ss. 184, 565; c. VIII, s. 96; X, ss. 190, 301.

açık bir şekilde zikretmektedir. Müellif, tarihi rivayetleri naklederken bazen o konu ile ilgili birkaç değişik görüşü de aktarmaktadır: “*Onu yalanladılar, biz de onu (Nuh) ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık.*” (A'raf, 7/64) ayetini tefsir ederken şöyle demektedir: “Nuh'un gemisinde bulunanların sayısı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır.” Zira İbn İshak (ö.151/768), “ bunlar, Hz. Nuh, hanımı, üç oğlu, hanımları ve kendisine iman eden altı kişi ve bunların hanımları olmak üzere toplam yirmi kişi olduğunu,”¹³¹ Katade, İbn Cerih, Muhammed b. Kurezî, “Nuh, hanımı, üç oğlu ve hanımları olmak üzere sekiz kişi olduğunu,”¹³² İbn Abbas ise “ toplam seksen kişi olduğunu”¹³³ belirtmektedir.

Müfessir tarihî olayları kaydederken bazen sadece bir olay için sekiz dokuz sayfa ayırır. Selman-i Farisî'nin iman getirme hadisesi için iki,¹³⁴ Hz. Peygamberin vefatı için sekiz,¹³⁵ Hendek savaşı için altı,¹³⁶ Mekke fethi için beş,¹³⁷ sayfa ayırmaktadır.

f. İsrailiyât

İsrailiyât denilen Yahudi, Hristiyan ve diğer kültürlerden İslâmiyet'e giren rivayetlerin tefsir kitaplarına da girmesine mâni olunamamıştır.¹³⁸ Meybudî bu tür rivayetleri aza indirme gayretini göstermiş, tefsirinde nadir olmakla beraber, israiliyâtan ibaret haberleri de nakletmektedir. Müfessir, tefsirinde, İslâmî eserlerde İsrâili rivayetlerin kaynağı sayılan Abdullah b. Selâm (ö.43/663-664)¹³⁹, Ka'bu'l-Ahbâr (ö.32/652-653)¹⁴⁰, Vehb b. Münebbih (ö.116/734),¹⁴¹ gibi zâtların söz ve menkıbelerine yer vermektedir.¹⁴²

“ *Nun ve'l-Kalem* (Kalem 68/1) Müfessirlerden Mücahid b. Cebr

131. Meybudî, *age*, c. III, s. 647.

132. Meybudî, *age*, c. III, s. 647.

133. Meybudî, *age*, c. III, s. 647.

134. Meybudî, *age*, c. I, s. 212.

135. Meybudî, *age*, c. VI, ss. 240.247.

136. Meybudî, *age*, ss. 17, 22.

137. Meybudî, *age*, ss. 646, 650.

138. İbn Haldun, *Mukaddime*, Mısır 1322, s. 363.

139. Rivayetleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 29, 555, c. II, ss. 64, 169, 245, 270, 730, c. III, s. 117, c. IV, s. 367, c. V, ss. 216, 217, 609, 631, c. VI, s. 561, c. VII, ss. 108, 158, 323, 324, 394, c. VIII, ss. 109, 288, 481, c. IX, ss. 125, 147, c. X, s. 103.

140. Rivayetleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, ss. 55, 556, c. II, ss. 525, 627, c. III, s. 15, 286, c. IV, s. 172, c. V, s. 16, c. VI, s. 323vd.

141. Rivayetleri için bk. Meybudî, *age*, c. I, s. 202, c. III, s. 650, c. IV, s. 375, c. V, s. 515, c. VI, s. 290, c. VII, s. 223, c. X, s. 358 vd.

142. İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 253.

(ö103/721), Mukatil b. Süleyman (ö.143/760), es-Seddî ve Kulebî ye göre, “Nun”, yer küresinin üzerinde bulunduğu balık demektir. İbn Abbas (ö.68/687-688)’a göre ise ilk olarak Allah Teâlâ kalemi yarattı. Kalem kıyamet gününe kadar meydana gelecek olan her şeyi yazdı, sonra Allah Teâlâ suyu buharlaştırdı, buhardan gökleri yarattı. Sonra “nun” yani balığı yarattı, yeryüzünü de onun sırtı üzerine yaydı. “nun” (balık) hareket etti, yer yayıldı. Daha sonra Allah Teâlâ onu dağlarla sabitleştirdi. Müfessirlerin bazısı, “balık denizin üstündedir, deniz de rüzgârın sırtındadır. Rüzgâr da Allah Teâlâ’nın kudreti üzerindedir.” der.¹⁴³

Ka’bu’l-Ahbar (ö.32/652-653)’a göre, “nun” nun yani balığın ismi “Liveysa” dır. Şeytan o balığa vesvese verdi ve kendisine şöyle dedi: “Ey Liveysa senin sırtında ne olduğunu bilirmisin? Silkinip bunları sırtından at.” Liveysa bunu yapmaya teşebbüs etti, bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bir hayvan gönderdi, Liveysa’nın burnuna girip dimağına ulaştı. Balık o hayvandan kurtulmak için Hak Teâlâ’ya yalvardı. Yüce Allah duasını kabul etti, o hayvan da balığın burnundan dışarı çıktı. O balık o hayvana, o hayvan da o balığa bakmaktadır. Şayet balıksırtından bir şey atmaya kalkarsa, hayvan onun burnuna tekrar girer.¹⁴⁴

Denilebilir ki, bu bilgiler İslâmî bir kaynağa dayanmamaktadır. Bu görüşler sonradan İslâma girmiş gayr-ı İslâmî fikirlerdir. Zira bu gibi haberler İslâmî bir temele dayanmamaktadır.

Huruf-ı Mukattaa

Bazı surelerin başında bazen bir, bazen de birkaç harfin birleşmesinden meydana gelmiş rumuzlar bulunmaktadır. Bu harflere *el-Hurûfu’l-mukattaa* denilmektedir. İbn Abbas göre mukattaa harfleri, Allah Teâlâ’nın and içtiği harfler olup, Allah’ın isimlerindedir.¹⁴⁵ Bu harflerin izahı hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.) den bize açıklayıcı bir bilgi ulaşmamıştır.¹⁴⁶ Ancak Resulullah’ın *huruf-ı mukattaa*nın her birinin ayrı, ayrı harfler olduğuna dair şu hadis-i şerif bilinmektedir: “Allah Telâ’nın kitabından bir harf okuyana bir sevap verilir ve bu sevap on misline varır. Ben “ (elif lâm mim) bir harftir demiyorum: Elif bir harftir, lâm bir harftir, mim de bir harftir diyorum.”¹⁴⁷ Bir rivayete göre de Yahudiler, Kur’ân-ı Kerim’in Bakara Suresi’nin başındaki *elif, lâm, mim* den delil çıkararak, Hz. Peygamberin getirdiği dinin uzun ömürlü olamayacağına hükmetmişler. Hz.

143. Meybudî *age*, c. X, s. 186.

144. Meybudî, *age*, c. X, s. 186.

145. İbn Abbas, *Tefsir-i İbn Abbas*, s. 77

146. İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 137.

147. Tirmizî, *Sevabu’l-Kur’ân*, 2912.

Peygamber (s.a.v.) de aynı metodu kullanarak ve diğer mukataa harflerini de göstererek, bu surenin uzun olduğunu ispat etmiştir.¹⁴⁸ *Huruf-ı mukattaa* hakkında İbn Abbas'a isnad edilen bazı tefsirler olmakla birlikte, ilk olarak sistemli bir şekilde, hurufî tefsir yazan zatın hicri ikinci asırda yaşayan Ca'fer-i Sadık olduğu görülür.¹⁴⁹

Bazı âlimler, "bu harfler Kur'ân'ın esrarındandır, manalarını ancak Allah Teâlâ bilir." deyip manaları üzerinde fazla durmamışlardır. Abdurrahman Bistamî: "Doğrusu bazı peygamberler, harflere ait sırları Rabbanî vahiy ve ilham yoluyla, bazı veliler nurlu keşifler ve ruhanî feyizler sayesinde, bazı ilim sahipleri de sahih nakil ve üstün bir akıl ile öğrenebildiler. Bunların hepsi de kendi arkadaşlarına bunlara ait bazı sırları keşif ve şuhud yoluyla veya bazı tanımlarla haber vermişlerdir." demektedir.¹⁵⁰ Meybudî de *Huruf-i mukattaa*yı kast ederek: "Dostluk sahifesinde öyle bir nakışlı hat vardır ki âşıklardan başkası onun tercümesini yapamaz. Dostlar arasında öyle bir sır vardır ki âşıklardan başkası onun sırrını bilemez." der.¹⁵¹

Tasavvuf erbabı, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "*Her harfin bir zahirî, bir de bâtını vardır.*"¹⁵² Hadisini kendilerine rehber edinerek harflerden te'viller ortaya koymuşlardır.¹⁵³ *Keşfu'l-esrâr*'da nakledildiğine göre, Arap geleneğinde de harflerin bazısı ile yetinmek vardır. Şairin şu sözünde bu görülmektedir. "

" O kadına dur dedim, o da ka (durdum dedi) Buradaki "ka" durdum anlamına gelen "vekeftu" kelimesinin kısaltılmışıdır.¹⁵⁴

Diğer işarî tefsirlerde olduğu gibi *Keşfu'l-esrâr*'da da harflerden mânâlar işaretler çıkartılmıştır. Meybudî'ye göre, bazı âlimler bu harflerin bir kısmı surelerin isimleri olduğu, bir kısmı ise Kur'ân-ı Kerim'in isimleri ve bir kısmının da Allah Teâlâ'nın isimleri olduğu konusunda görüş beyan etmişlerdir.¹⁵⁵ Müellif, mukataa harfleri hakkındaki görüşlerini daha çok Hz. Ali (r.a.) ve İbn Abbas (r.a.)'ın tevilerine dayandırmaktadır.¹⁵⁶ Aşağıda verilen örneklerde Meybudî'nin *huruf-i mukattaa*ya nasıl yaklaştığı görülmektedir:

"Besmele ayeti on dokuz harftir: Cehennem zebanilerinin sayısı da on dokuzdur. "Üzerinde on dokuz vardır." (Müddessir, 74/30) ayet-i kerimesi buna işaret et-

148. İbn Hişam, *Siretü'n-Nebevîyye*, Mısır 1375, c. I, s. 546.

149. Ateş, *İşârî Teîfsir Okulu*, s. 320; Scimmel Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, s. 348.

150. Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, c. I, s. 29.

151. Meybudî, *age*, c. I, s. 52.

152. İsfahanî, *age*, c. I, s. 65.

153. İsfahanî, *age*, c. I, s. 65.

154. Meybudî, *age*, c. I, s. 163; c. IX, s. 273; Bursevî, *age*, c. I, s. 28.

155. Meybudî, *age*, c. VI, s. 6; er-Râzi, *Mefatihü'l-gayb*, Beyrut, ts. c. I, s. 230.

156. Meybudî, *age*, c. VI, s. 6.

mektedir. Kim ihlsla besmeleyi çekip Allah Teâlâ'ya yalvarırsa, her bir harfi karşılığında bir zeban ondan elini eker ve cehennemden kurtulur." 157

" *Bismillah* daki *ba* Allah'ın behasına, *sin* Allah'ın senasına, *mim* Allah'ın mülküne bir remizdir. Mârifet ehline göre de: Bismillahdaki *ba* Ehadiyetin behasına, *sin* samediyetin senasına, *mim* uluhiyetin mülküne işaret eder. Cenâb- Hak'ın behası cell ile senası cemal iledir. Senası sevgi ve efkati artıran, mlk ise bitip tkenmeyendir. Yine *ba* Hak Teâlâ'nın velilerine olan iyiliğ, *sin* dostlarına olan sırrı, *mim* açıkları üzerine olan minnetidir. Şayet iyiliğ olmasaydı, sırrına kavuulacak yol bulunmazdı. Şayet minneti olmasaydı ona ulaşılmaya yol bulunamazdı. Onun cell derghına hangi yol ile gidilebilirdi? Eğr ezel muhabbeti olmasaydı, Baki olan Allah Teâlâ'y tanıma yolu nasıl bulunabilirdi? 158

Yine Meybudî eserinin altıncı cildinde, *Bismillah* daki *ba* Allah'ın bekasına, *sin* Allah'ın müminlere olana selmına, *mim* Allah'ın iyi ve temiz olan muhabbetine işaret ettiğni" söyler. 159

" " (*Elif, lâm, mim*) dostluk ifresidir. 160 *Elif* ilahi bir ifredir, herkesin onu anlaması mümkün değildir. Manasını ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) biliyordu. Hz. Muhammed (s.a.v.) gitti manasını da beraberinde götürdü. 161 *Elif* Allah'ın isminden, *lm* Hz. Cebrail'in isminden ve *mim* de Hz. Muhammed (s.a.v.) in isminden bir remizdir. *Elif* Allah'a, *lâm* Cebrail'e *mim* de Hz. Muhammed (s.a.v.) a işarettir. 162 Tusterî de *elif lâm mim* harflerini tevil ederken buna benzer bir izahatta bulunur: *Elif* Allah Teâlâ'ya, *lm* Hz. Cebrail'e, *mim* Hz. Muhammed (s.a.v.) a işarettir. Bu harflerle Hak Teâlâ kendi nefsine, Hz. Ceril'e ve Hz. Muhammed (s.a.v.) a yemin etmiştir." der. 163 İbn Arabî ise şöyle diyor: *Elif lâm mim* deki *elif* Hak Teâlâ'ya, *mim* mahlûkata delalet eder. *Elif lâm mim* da Halk ile mahlk bir arada zikredilmiş, *Lm* da Hak Teâlâ'nın yaratmak için indiği makamdır. 164

Elif, ene; *Lm*, L; *mim*, Minni; *Ene*, ben benim ve Allahım, kula sezgi veririm, Nur ismim ve mesajımdır. Gönüllere can ve reyhanım, ruhlara dostluk ve huzur veririm. *L*, olan ve olacak her şey benim mülk ve malımdır. Onları ben korurum. *Minn*, olan ve olacak her şey benim kuderetim ile olur. Giden her şey

157. Meybudî, *age*, c. I, s. 9.

158. Meybudî, *age*, c. I, s. 27.

159. Meybudî, *age*, c. VI, s. 16.

160. Meybudî, *age*, c. II, s. 10.

161. Meybudî, *age*, c. I, s. 53.

162. Meybudî, *age*, c. VII, s. 375.

163. Tusterî Sehl ibn Abdillâh, *Tefsru'l-Kur'âni'l-Azim*, Mısır 1329, s. 8.

164. İbn.i Arabi, *Futuhat*, Mısır 1329, c. I, ss. 76-79.

de bilgimin dâhilindedir.¹⁶⁵

Müellifin şeyhi sayılan Hâce Abdullah Ensârî'ye göre, *elif* bütün harflerin imamıdır. Çünkü hiçbir harfe bitişmez, harflerin hepsi *elife* bitişir. *Elifin* hiçbir harfe ihtiyacı yoktur. Bütün harflerin *elife* ihtiyaçları vardır. *Elif* düzdür, başa da yazılsa sona da yazılsa şekli değişmez, hep aynı şekilde olur. *Elif* Allah'ı temsil eder.¹⁶⁶

" (Elif, Lâm, mim, sad) derler ki, her şeyin ilmi Kur'ân da vardır. Kur'ân ilmi, sure başlarında bulunan mukattaa harflerdedir. Harflerin ilmi, *lâm elif*tedir. *Lâm elifin*, ilmi eliftedir. Elifin ilmi noktadadır. Noktanın ilmi *ma'rifet-i asliyededir*. *Mârifet-i asliyenin* ilmi *Evvel*'dedir. *Evvel*'in ilmi *meşiyet*'tedir. *Meşiyet*'in ilmi, *gayb-i Hu*'dadır. *Gayb-i Hu* ise "O'na benzer hiçbir şey yoktur. O işiten ve görendir." (Şûrâ, 427/11) Hüseyin Mansur'a göre, ise, *elif*, Ezel'in elifi; *Lâm*, Ebed'in lâmi; *mim* de, Ezel ve Ebed'in arasındadır. *Sad*, da ona ittisal edene birleşmesi, ondan ayrılardan ayrılmasıdır.¹⁶⁷

" (Elif, lâm, ra), Burada *elif*, Cenâb-ı Hak'ın "Allah" ismine; *lâm*, Allah'ın "Latif" ismine; *ra*, Allah'ın "Rahim" ismine işaretir. Aynı görüşleri İbni Arabî'nin *Futuhât*'ında da görmekteyiz.¹⁶⁸ Yine Meybudî, *elif* Allah'ın nimetlerine; *lâm*, lutfuna; *ra*, rahmetine işaretir. Kısacası Cenâb-ı Hak burada şöyle buyurur: "Ey kulum, nimeti benden bil, benden gör; rahmeti benden iste. Beni cimri değil, cömert bil, ben aciz değil, lütfu ve ihsanı bol ve nimeti noksan olmayan Allah'ım."¹⁶⁹

" (Kaf, ha, ya, 'ayn, sad) (Meryem, 19/1) Müfessir, İbn Abbas'ın bu harfleri şöyle te'vil ettiğini nakletmektedir: *Kaf*, kaf; *ha*, sad; *ya*, Hâlim ; 'ayn, Âlim; *sad*, Sadık; mânâsına yine *kaf*, Kebir; *ha*, Had; *ya*, Emin; 'ayn, Aziz; *sad*, Sadık mânâsına gelir.¹⁷⁰ Meybudî daha sonra şöyle devam ediyor: "Allah (c.c.) bu harflerle kendi, kendisini sena ediyor ve bu harflerle kendi isim ve sıfatlarını mahlûkata öğretiyor. Zira Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "*kaf*, Kebir ve Kerim benim; *ha*, ben Hadiyim; 'ayn, ben Azizim; *sad*, sadık ve musavvirim." der.¹⁷¹

165. Meybudî, *age*, c. I, s. 53.

166. Meybudî, *age*, c. I, s. 54.

167. Meybudî, *age*, c. III, s. 556; Ebu Abdurrahman Sülemî, *Hakaikü't-tefsir*, Fatih no: 262, vr. 70a, 239b. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 115'ten. Bu söz Sülemî'nin tefsirinde de aynı şekilde kaydedilmiştir. Yalnız görüldüğü gibi müellifimiz baş tarafta sözün kime ait olduğunu zikretmemiş, Sülemî, sözün tamamını meşhur mutasavvuf, Hüseyin el-Mansur Hallac'a nisbet etmiştir. Meybudî ise sözün bir kısmını Hüseyin el-Mansur'a nisbet etmektedir.

168. Meybudî, *age*, c. V, s. 10; İbni Arabî, *age*, c. I, s. 270.

169. Meybudî, *age*, c. V, s. 299.

170. Meybudî, *age*, c. VI, s. 6.

171. Meybudî, *age*, c. VI, s. 18; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Tefsiru'l-Kurtubî*, Mısır 1369, c. I, s. 155.

“ ” (*Ta, ha,*) Saîd Cbeyr’ye göre *ta*, Tayyib’ten; *ha*, Had’dendir. *Ta*, temizliğe işarettir. Temiz Allah’ın sıfatıdır. *Ha*, hidayete işarettir. Asıl hidayet sahibi Allah Teâlâ’dir.¹⁷²

“ ” (*Ta, sin, mim*) (Kasas, 28/1) *Ta*, masivadan temizlenmiş olan ariflerin kalbine; *sin*, Allah Teâlâ’nın sırrına; *mim*, Allah Teâlâ’nın minnetine işarettir.¹⁷³ Bursevî’ye göre ise, *ta, sin, mim* yemine işarettir. *Ta* ile Yüce Allah kuvvet ve kudretine, *sin* ile sırrına; *mim* ile de mahlûkatın hepsine olan lutfuna işaret eder.¹⁷⁴

“ ” (*Ta, sin*) *Ta*, Allah Teâlâ’nın latif ismine; *sin* Allah Teâlâ’nın Semi’ ismine bir remizdir.¹⁷⁵

“ ” (*ya, sin*) (Ysin, 36/1) Ey insan demektir. Burada insandan kasıt da Hz. Muhammed (s.a.v.) dir. Yasin surenin ismidir. Eb Bekir Varak ise “*Y, sin*, Ey insanların efendisi mânâsına gelmektedir.” der.¹⁷⁶

“ ” (*sad*), Hak Teâlâ’nın Samed ismine işarettir.¹⁷⁷

“ ” (*H, mim*) *H*, Allah Teâlâ’nın Hay olduğuna; *mim*, Allah Teâlâ’nın meveddetine bir remizdir.¹⁷⁸ Yine *h*, Hak Teâlâ’nın Hay isminin anahtarı; *mim*, Hak Teâlâ’nın Melik isminin anahtarıdır. *H*, Muhabbette; *mim*, minnete işarettir.¹⁷⁹

“ ” (*H, mim, ’ayn, sin, kf*) Yine İbn Abbas’a göre, *h*, Allah Teâlâ’nın hilmine; *mim*, Allah Teâlâ’nın mecdine; *’ayn*, Allah Teâlâ’nın ilmine; *sin*, Allah Teâlâ’nın senasına; *kf*, Allah Teâlâ’nın kudretine bir işarettir.¹⁸⁰

“ ” (*Kf*), Muhammed b. Ka’bu’l-Karz’ye göre, *kf*, Cenâb-ı Hak’ın, Kadir, Kahir, Kuddus, Kayyum ve Krib isimlerine başlamaktır. Yani burada Yüce Allah şöyle buyurur: “Ben Kadir, Kahir, Kuddus, Karib ve Kayyum olan Allah’ım.” Burada Hak Teâlâ, bu isimleri bir harf ile kısaltarak zikretmiştir.¹⁸¹

“ ” (*nun*) Mücahid (.103/721), Mukatil (.150/767), es-Sedd, Kuleb gibi bir kısım müfessirlere göre, *nun* yeryüzünün üzerinde bulunduğu balık demektir. Hasan Basri (.110/728), Katde b. Dime (118/736), ed-Dahhk ise *nun* yani balık mürekkep hokkasıdır. Zira bu *nun* kaleme daha uygundur. Meybudî bu-

172. Meybudî, *age*, c. VI, s. 91.

173. Meybudî, *age*, c. VII, s. 247.

174. Bursevi, *age*, c. VI, s. 380.

175. Meybudî, *age*, c. VII, s. 178.

176. Meybudî, *age*, c. VIII, ss. 198-204.

177. Meybudî, *age*, c. VIII, s. 313.

178. Meybudî, *age*, c. VIII, s. 126.

179. Meybudî, *age*, c. VIII, s. 456.

180. Meybudî, *age*, c. IX, ss. 5-6.

181. Meybudî, *age*, c. IX, s. 273.

nu şu görüşler ile teyit etmektedir: Denilir ki bazı balıkçılar avladığı bazı balıklarda (mürekkep balığı) mürekkep gibi ve daha da siyah bir şey çıkarıyorlar ve onun ile yazı yazıyorlar. Demek ki *nun*, (balık) aynı zamanda mürekkep hokkasıymış. İkrime (ö.105/723)'nin, İbn Abbas'tan yaptığı rivayete göre bu hususta İbn Abbas şöyle demiştir: “ ” *elif lam ra* “ ” *ha mim* ve “ ” *nun* harfleri “ *er-Rahman*” lafzının mukattaa harfleridir. Yine bazı görüşlere göre, *nun*, yemin harfi; bazılarına göre ise *nun*, diğer mukattaa harfleri gibi surenin ismidir. Bir diğer görüşe göre ise cennetteki bir nehrin adıdır.¹⁸²

Meybudî, ortaya attığı bütün bu görüşler, bazı yönlerden akla uygun geliyorsa da tenkide açık olduğu da görülmektedir. Yalnız bu harflerin bir hikmete binaen zikredildiği de muhakkaktır. Denildiği gibi Hz. Peygamberin bu hususta bir şey söylemediği bilinir. Bu sebepten mukattaa harfleri, hakkında hüküm vermek kolay olmasa gerek. Bir kısım müfessirlerin dediği gibi, bu harflerin Allah ile Resulu arasında bir şifre olduğu söylenebilir.

h. Diğer Çeşitli Te'viller

Meybudî, ayetleri tefsir ederken Huruf-i mukattaa'nın dışında da çeşitli te'villerde bulunur. Tefsirinde zaman, zaman kendisi soru sorar ve daha sonra cevabını da kendisi verir. Meselâ, bir kimse, Allah Teâlâ'nın Kur'an ve Hadiste isimleri çoktur, bu isimlerin hepsi de büyük, ezeli pak ve temizdir. Ne hikmete binaen Cenâb-ı Hak, Kur'ân-ı Kerim'e “*Allah, Rahman ve Rahim*” isimleriyle başlamış diye bir soru sorarsa ona şöyle cevap verilir: Özellikle bu üç ismin seçilmesinin iki ana sebebi vardır.

1- Allah Teâlâ kendi isimlerinin zikredilmesinde kullarına kolaylık olsun ve sevaplarından da eksilme olmasın istiyor, zira kulların Cenâb-ı Hakk'ın bütün isimlerini kısa bir zaman içinde zikretmeye ve ezberlemeye güçleri yetmez, bazıları buna güç getirebilse bile, çokları bu konuda aciz kalır. Bu sebeple Cenâb-ı Hak bütün isimlerinin manalarını “*Allah, Rahman ve Rahim*” isimlerinde cem' etmiştir. Allah Teâlâ'nın bütün isimleri üç esas mana ifade eder: Bir kısım isimler celâl ve heybet; bir kısım isimler nimet ve terbiye; bir kısım isimler ise mağfaret ve rahmet manasını taşır. Celâl ve heybet manasını ifade eden bütün isimler “*Allah*” isminde; nimet ve terbiye manasını ifade eden bütün isimler, “*Rahman*” isminde; rahmet ve mağfaret manasını ifade eden bütün isimler “*Rahim*” isminde tezahür ediyor.

2- Kur'ân-ı Kerim inzal edildiği zaman, inanç noktasında beşer, putperestler, Yahudiler ve Hristiyanlar olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktaydılar. Put-

182. Meybudî, *age*, c. X, ss. 186-187.

perestler yaratıcının adını “Allah” olarak biliyorlardı. Bu isim onlar arasında meşhurdu. “Eğer onlara semavat ve arzı kim yarattı diye sorarsan Allah derler” (Zümer. 39/38) ayet-i kerimesi buna delildir. Yahudiler arasında Cenâb-ı Hak’ın “Rahman” ismi meşhurdu. Hristiyanlar arasında ise “Rahim” ismi meşhurdu. Denilebilir ki, Kur’ân-ı Kerîm’in muhatabı bu üç grup olması hasebiyle ve bunlar en fazla Hak Teâlâ’nın bu üç ismini bildikleri için Cenâb-ı Hak, onların kavrayışlarına uygun olan bu üç ismi seçip Kur’ân-ı Kerim’in başına koydu.¹⁸³

Önce “Allah” sonra “Rahman”, daha sonra “Rahim” isimlerinin getirilmesinin hikmetine gelince: Yüce Allah bunları kullarının yaratılış hikmetine uygun bir şekilde sıralamıştır. Cenâb-ı Hak önce kulu yaratır, sonra besler, sonra bağışlar. “Allah” ismi, ezeli yaratıcılığına; “Rahman” ismi rızık verdiği; “Rahim” ismi sonsuz rahmetiyle bağışlayıcı olduğuna işaretir.¹⁸⁴

Sonuç

Keşfu’l-esrâr ve ‘uddetu’l-ibrâr Meybudî’nin en kapsamlı eseridir. Kendisi, bu eserde Abdullah Ensarî Herevî’nin tefsirini temel aldığını söylemesi, eserin Herevî’ye mal olmasına sebep olmuştur. Ensarî’nin asıl tefsiri günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu tefsirde, Ensarî’nin tefsirlerine her ayette rastlanılmaktadır.

Meybudî ayetleri üç bölüm halinde tefsir etmiştir. İlk bölümde ayetlerin muhtasar meali verilir. İkinci bölümde kıraat ihtilaflarına, ayetlerin nüzul sebeplerine fikhî hükümlere temas edilir. Ayetler; hadisler, sahabeler ve müfessirlerin sözleriyle ayrıca ehl-i sünnet müfessirlerinin metoduna bağlı kalınarak tefsir edilir. Üçüncü bölümde ayetler tasavvufî açıdan tevil edilmiş, müellif bu bölümü sufilerin menkıbeleri, hikmetli sözler ve tasavvufî şiirlerle süslemiştir. *Keşfu’l-esrâr* tasavvufî kültürü yansıtan unsurlar açısından çok zengindir. Müellif, kendisinden önce yaşamış sûfîlerin tasavvufî görüşlerini ortaya koymuş, Herevî’nin *Tabakâtu’s-sûfiyye* adlı eserinde kaydedilen neredeyse bütün sûfîlerin söz ve menkıbelerine yer verir. Tasavvufî şiirleri yerli yerinde, ustaca kullanır. Nadir olmakla beraber israiliyâta zayıf ve mevzû hadislere yer verir.

Meybudî tefsirinde, *Kutu’l-Kulûb*, *Lumâ* gibi klasik tasavvufî kaynaklardan istifade etmiştir. *Keşfu’l-esrâr* Farsça telif edilmekle beraber sünnî işârî tefsîr olması hasebiyle şii kaynaklarda tesiri görülmemektedir. Yalnız m. XV. asrın meşhur şii müfessirlerinden Molla Hüseyin (ö.910/1504) eserden nakiller yapmıştır.

Keşfu’l-esrâr dinî, edebî özellikle tasavvufî eserlere kaynak olmuştur. Bun-

183. Meybudî, *age*, c. I, s. 29.

184. Meybudî, *age*, c. I, s. 29.

ların başında Feridüddîn Attar'ın *Tezikretü'l-evliya'sı*, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Ruhu'l-beyân'ı*, Necmüddîn Razî'nin *Mirsadu'l-ibâd'ı* gelmektedir. *Keşfu'l-esrâr* çağdaş Fars araştırmacıları tarafından takdir edilmiş ve H.ş.1325/1946 yılında Ali Asgar Hikmet tarafından neşredilmiştir.

Özet

Ebu'l-Fadl Reşîdu'd-dîn el-Meybudî'nin *Keşfu'l-esrâr* ve '*uddetu'l-ibrâr* adlı Farsça sünnî işarî tefsiri, bazı kaynaklarda Abdullah Ensârî Herevî'ye mal edilmiş, Ensârî'nin asıl tefsiri ise günümüze kadar ulaşmamıştır. Yalnız *Keşfu'l-esrâr*'da, her ayetin tefsirinde, Ensârî'nin izlerine rastlanılmaktadır. *Keşfu'l-esrâr*'da ayetler üç bölüm halinde tefsir edilir. Birinci bölümde ayetlerin meâli verilir, İkinci bölümde kıraat ihtilaflarına, ayetlerin nüzü'l sebeplerine fikhî hükümlere temas edilir, ayetler; hadîsler, sahabeler ve müfessirlerin sözleriyle ayrıca ehl-i sünnet müfessirlerinin metoduna bağlı kalınarak tefsir edilir. Üçüncü bölümde ayetler tasavvufî açıdan tevîl edilmiş, Meybudî bu bölümü sufilerin menkıbeleri, hikmetli sözler ve tasavvufî şiirlerle süslemiştir. Meybudî tefsirinde, klasik tasavvufî kaynaklardan istifade ettiği gibi, *Keşfu'l-esrâr* dinî, edebî özellikle tasavvufî eserlere kaynak olmuştur. **Anahtar kavramlar:** *Keşfu'l-Esrâr* ve '*uddetu'l-Ebrâr*, Ebu'l-Fadl Reşîdu'd-dîn el-Meybudî, işarî tefsir, Abdullah Ensârî Herevî, Farsça tefsir.

Bibliyografya

- Ali Ekber Basirî, *Dastanha-yı Mesnevi*, yy. 1343.
- Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- , *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat A. Ş. Yayınları, İstanbul 1969.
- Atar, Feridüddin, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Muhammed İstî'lami, Çaphane-i Bank, Tahran 1346.
- Beaurecueil, O. P. S. De Laugier de, *Manuscrits d' Afganistan, Ekraïdt de, Melanges de Institut Dominican d'Etudes Orientales*, no: 13, yy 1956.
- Brockelman, Gal, Leiden 1938, c.II.
- Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Beyrut 1991, c. I-VIII.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-beyan*, Mektebetü'l-Eser, İstanbul 1389, c. I-X.
- Camî, Abdurrahman b. Ahmed, *Nefehatü'l-işns*, neşr: Mehdi Tevhidi Pur, ez-İntişarât-i Kitab-Furuşi Mahmudi, Tahran 1337.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Çetin, Nihad M., "Şiir", *İA*, İstanbul 1986, c. X.
- Dihhuda, Ali Ekber, *Lugâtname*, Tahran 1346, c. I-XXVIII.
- Ebu Davud es-Sicistanî, *Sünen*, Beyrut, 1989, c. I-II.
- İsfehanî, Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, Mısır 1351, 1357, c. I-X.
- Herevi, Hacı Abdullah Ensari, *Suhanan-ı Pir-i Herât*, haz.: Muhammed Cevad Şeraiti, Sipihr Matbaası, 4. bs., Tahran 1365.
- el-Hindi, Ali el-Mutteki, *Kenzu'l-ummal fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut, yy. ts.
- Hucviri, Ali b. Osman, *Keşfu'l-mahcub*, haz: Walintin Jokojski, Matbaa-ı Emir Kebir, Tahran ts.
- , *Keşfu'l-mahcub: Hakikat Bilgisi*, haz.: Süleyman Uludağ, İstanbul 1996.
- Huremşahi, Bahauddin, *Kur'an Şihaht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'an*, 2. bs., Tahran 1375, 1996.
- Hüccetî, Seyyid Muhammed Bakır, *Fihrist-i Nushaha-yı Hattî Kıtabhane-i Danişkede-i İlahiyat ve Maarif-i İslami Danişgah-i Tahran*, Tahran 1345.
- İbn Abbas, *Tefsir*, tahk. Raşid Abdu'l-Mun'im, Müessesetu Kütübî's-Sakafiyye, 2.bs., Beyrut 1414/1993.
- İbn Arabî, *el-Fütuhatu'l-Mekkiye*, Mısır 1329, c. I-II.
- İbn Cevzi, Cemaluddin Ebu'l-Ferec, *Menakibu Hasan Basri*, neşr ve tahkik: İhsan Abbas, Kahire 1952.
- Sıfatu's-safve*, Halep 1973, c. I-IV.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Mısır 1322.
- İbn Halikan, *Vefayatu'l-ayan*, Beyrut 1968, c., I-VIII.
- İbn Hişam, *Siretü'l-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, 3.bs., Mısır 1375/1935.
- İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed, *es-Sünen*, el-Mektebetü'l-İlimiyye, Beyrut ts, c., I-II.
- İbn Mulakkin, *Tabakatu'l-evliyâ*, yy. ts.

- İbnu'l-İmad el-Hanbeli, *Şezeratu'l-zeheb ve ahbura men zeheb*, Kahire 1350, c. I-VIII.
- İsmail Paşa, *Keşfu'z-Zunun Zeyli*, Maarif Matbaası, yy 1943, c. II.
- Mekki, Ebu Talib Muhammed, *Kutu'l-kulub*, Daru Sadr Mat., Beyrut 1310.
- Kara, Mustafa, "Maruf Kerhi", *Hareket Dergisi*, 1980, sayı, 16-17.
- *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1985.
- Katip Çelebi, Mustafa ibn Abdullah Hacı Halife, *Keşfu'z-zunun, 'an esmai'l-kütübi ve'l-funun*, Daru'l-Fikr, yy. 1402/1982.
- el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Cami li ahkami'l-Kur'an: Tefsirü'l-Kurtubi*, Mısır 1369/1950.
- Kuşeyri, Ebu'l-Kasım Abdulkerim, *er-Risaletü'l-Kuşeyriye*, Daru'l-Hayr Matbaası., Beyrut 1413/1993.
- Mar'aşi, Mahmud, *Fihrist-i Nushaha-yı Hattı Kütübhanesi-i 'Umumi Hz: Ayetullah Necefi Mar'aşi*, c., XXV Kum/İran, 1345,1395.
- Mekki, Ebu Talib Muhammed, *Kutu'l-Kulub*, Daru Sadr Matbaası, Beyrut, 1310.
- *Kutu'l-kulub*, çev.: Yakup Çiçek, İstanbul 1998.
- Meybudi, Ebu'l-Fazl Reşidu'd-din, *Keşfu'l-esrar ve 'uddetu'l-ebrrar*, neşr: Ali Asgar Hikmet, Emir Kebir Matbaası, 3. basım, Tahran 1361. c. I-X.
- Keşfu'l-esrar ve 'uddetu'l-ebrrar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Sultan, no: 43, (Yazma nüsha).
- Fusûl*, Ferheng-i İran Zemin, neşr.: Muhammed Taki, sayı, 16, ss. 54-89, Tahran 1349.
- Mustafa, Makribi, "Keşfu'l-esrar" *Mecelle-i Rahnuma-yı Kitab*, yıl:2, ss. 519-523.
- MİDEO, Kahire 1962 c. VII.
- Monzevi, Ahmed, *Fihrist-i Nushaha-yı Hattı Farisi*, Tahran, 1348, c. I.
- Muhammad Cevâd Şeriat, *Guzide-i Tefsir-i Keşfu'l-Esrâr*, Tahran 1373.
- Muhammed Emin Reyhânî, *Beguşâ-i Râzi Aşk Guzide-i Keşfi'l-Esrâr-i Meybudî*, İntişart-i Suhan, Tahran 1373.
- Muhammed Mehdi Ruknî, *Letâif-i ez-Kur'ân-i Kerim Ber Guzide-i Keşfu'l-Esrâr ve 'uddetu'l-Ebrâr*, İntişarat-i astân-i Kuds, Meşhed 1365.
- Münavî, Muhammed Abdurrauf, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fi Teracim's-Sadâti's-Sufiyye*, yy. 1938.
- Müslim b. El-Haccac, *Sahihu Müslim*, Beyrut 1983, c.I-V.
- Necmuddin Razî Daye, *Mirsadu'l-ibâd*, Tahran 1352.
- Nesaî, Ebu Abdurrahman b. Şuayb. *es-Sünen*, Beyrut 1991, c.I-VI.
- Nushaha-yı Hattı*, Neşriye-i Kitabhane-i Merkezi, Tahran 1340, 1347.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Veysel Karanî ve Uveysilik*, İstanbul 1982.
- Râzî, Fahreddin, *Mefatihü'l-gayb*, Beyrut ts., c. I-XXXII.
- Rıza Enzâbi Nejad, *Guzide-i Keşfu'l-Esrâr ve 'uddetu'l-Ebrâr*, Müessesesi-i İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1364.
- Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, çev.: Ender Güral, Adam Yayınları, İstanbul 1982.
- STorey, C. A., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office Qur'anic Literature*, London 1930.
- Perslan literature I*, no 2, London 1972.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Hakaiku't-tefsir*, Fatih Kütüphanesi, no: 262. (yazma nüsha).
- Tabakatu's-sufiyye*, neşr: Mustafa Abdulkadir Ata, Külliyyati'l-Ezheriyye, 1407/1987, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419.
- Suyutî, Celâluddîn, *Tabakatu'l-müfessirin*, Tahran 1960.
- Şa'ranî, Abdülvahab, *Tabakatu'l-kubrâ*, Daru'l-Fikr Neşriyatı, Kahire 1374/1954, c. I-II.
- Tesbihi Muhammed Hüseyin, *Fihrist-i Nushaha-yı Hattı Kütübhanesi-i-i Gencbahş Merkez-i Tahkikat-i Farisi ve Pakistan*, Rawalpindi/Pakistan, 1350/1971, 1353/1974, 1355/1976, c. I-III.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed, *es-Sünen*, Beyrut ts., c. I-IV.
- Tusterî, Sehl İbn Abdullah, *Tesiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Mısır 1329.
- Uludağ, Süleyman, "Dünya" *DİA*, İstanbul 1994, c. X.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 1994.
- Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran 1351.